

Péteri Lóránt: Mahler, a scherzo és a „kísérteties”

Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2015.
256 old., 3990 Ft (Musica Scientia)

Péteri Lóránt munkája nemcsak minőségénél és metódusánál, hanem pusztán tárgyánál-tárgyainál fogva is rendkívüli figyelmet érdemel a magyar zenetudomány újabb vállalkozásai között. Ezek többsége ugyanis a honi zenetörténet személyiségeivel, korszakaival és tárgyaival, illetve magyar vagy rokon népi népzenei témákkal foglalkozik. Midőn zenetudományi BA-hallgatóim a múlt tanév második szemeszterében szemináriumi feladatként összeállították a 2014–2015. évpár magyar nyelvű zenei könyveinek bibliográfiáját, a Péteri-könyvön kívül egyetlen, ugyancsak a Rózsavölgyi Kiadónál megjelent tudományos igényű zenei tárgyú tanulmánykötetet találtak, melynek – szerzője személyén kívül – nem volt lényeges magyar vonatkozása. A nemzetközi témákban mutatkozó *baisse* részben bizonyonnal a könyvkiadás-könyvformagalmazás céljainak és működésének az utóbbi negyed században bekövetkezett átalakulására vezethető vissza. A szocialista önellátás évtizedeiben a kiadók magától értődően adtak egyedi vagy sorozatos megbízásokat zenei könyvek megírására honi szerzőknek; ma egyszerűbbnek, gyorsabbnak és talán szakmailag is biztonságosabbnak látják a fordítottat. Hogy magyar vállalkozó nekiüljön, és megírja a *zene* – vagy a *melódia* – történetét, könyvet álmodjon az *európai virradatról*, vagy nem vékony kötetben elemezze *Beethoven kilenc szimfóniáját*, az manapság mintha szóba sem kerülhetne. Péteri Lóránt hőse, Gustav Mahler életében és művészetében szintén felfedezhetők ugyan magyar – vagy inkább osztrák–magyar monarchikus – mozzanatok és elemek, és ezekre a dolgozat ki is tér. A könyv azonban a másutt-másoknál tapasztaltnal ellenkező irányból indul ki. Nem az életrajz magyar/monarchiabeli vonatkozásai miatt foglalkozik Mahlerrel

(végeképp nem rövid pesti működésével), hanem Mahler személyiségjegyei és zenéjének sajátosságai miatt kerülnek látókörébe a dualista Monarchiához, tágabban *Mitteleuropához* köthető momentumok. Ezek is marginálisan, mintegy utógondolatként tűnnek föl a könyv negyedik, „inter-textuális” megközelítéseket tartalmazó szakaszának utolsó alfejezetében (*Bruckner és Közép-Európa*).

Gustav Mahler évtizedek óta a legszorgalmasabban tanulmányozott alakja a világszenének, úgyhogy műve bármely aspektusának vizsgálatát tűzi is célként maga elé, a lelkiismeretes kutatónak hatalmas irodalom szignifikáns hányadát kell áttekintenie. Önmagában véve ez is nagy merészség, ám már a könyv címe – *Mahler, a scherzo és a „kísérteties”* – jelzi, hogy Péteri a nagy zeneszerző személyén és művén kívül a scherzo, e nagy szimfonikus műfaj – ha műfaj – „hagyományaira és kontextusaira” is kiterjeszti figyelmét. De látnivaló: itt sem áll meg, hanem *szellemi* tanulmányok reményében bátran kilép úgynevezett zenén kívüli területekre is, magától értődően a céllal, hogy bizonyítsa, nem kívül, hanem belül esnek zenén, scherzón, Mahleren.

Goethe a *Gedichte* utolsó, gyűjteményes kiadásának egyik fejezetét *Antiker Form sich nähern*d címmel látta el. Péteri Lóránt könyve első – vagy első két – részének a *Musikalischer Form sich nähern*d alcímet adhatta volna. A munka tulajdonképpeni tárgyát, a mahleri 2. szimfónia Scherzójának formai-tartalmi analizését olyan célként fogja fel, melyhez releváns eredmény reményében csak a történelem, művelődéstörténet, demográfia, filozófiai esztétika, irodalom, műfaj-történet, biográfia, pszichoanalízis, zenei analitika tucatnyi rétegét feltárva, a szálakat fonallá sodorva, a fonalakat szövedékké szöve lehet és szabad eljutni – és onnan szinte megállás nélkül tovább is kell lépni. Bár a római számmal jelölt főrészek száma négy, e homlokzati konstrukció valójában aszimmetrikus háromtagúságot rejt.

A könyv az olvasót amolyan beavatásféle belső úton kíséri végig, mely tudvalevőleg hosszas tévedezés után vezet el a megvilágosodás kam-

rájába, ahonnan azután néhány, a bolyongást rövidre záró lépés visszaviszi a külvilágba. A két részre osztott első szakasz (I–II.) cím szerint – bizonyos fokig tartalom szerint is – látszólag heterogén alfejezetekből áll, kvázi a művön kívüli, mű előtti világ bonyolultságát, szervezetlenségét ábrázolva. A „külvilág”, az „előző világ” részét alkotják korábbi kiváló elemzők véleményei is a II. részben. A beavatási utazás a III. részben érkezik be a titkok kamrájába, avagy a tárgy felmutatásához: a *megtalált közepet* a 2. szimfónia Scherzójának első, több mint negyvenoldalmi elemzése képviseli („triós forma és műfaji szerződések”). Lélekvezetőnk már előzetesen figyelmeztetett, hogy nem elégszik meg egyetlen tükör felmutatásával, és valóban, a várt visszatérés helyett a III. rész második felében a Scherzo szerkezetének két további „dimenziójával” ismerkedhetünk meg. E járulékos, némileg árnyékszerű ábrázolások előtt megállva kissé úgy érezzük magunkat, mint amikor középkori művészeti kiállítás látogatójaként a bal oldali szárny szentképének, majd főképének elmélyült szemlélése után tovább lépünk a jobb oldali szentképhez, bizonyos fokú antiklimax érzésével.

Az elemzések megsokszorozásával Péteri ketté-, illetve háromba vágja az értelmezés gordiuszi csomóját, mellyel elemzőként oly sokszor kerülünk szembe, és melynek megoldására oly nehezen találunk rá: hogy az *egyről több* mindent gondolhatunk. (Valójában ezt tette Mahler is, midőn többször, többféle magyarázatot fűzött a szimfóniához.) Bravúros és virtuóz teljesítmény. Világért sem kívánom bátorságát és erényeit kicsinyelni azzal, hogy hozzáteszem, a koncepció sokrétűségét és a kivitelezés különlegesen magas színvonalát a szerző tehetségén és igényességén túl a minőségbiztosítás speciális körülményei is szavatolták, melyek között a mű fogantatója, Péteri Lóránt a könyv 237. oldalán tájékoztatja az életrajzában kevésbé járatos olvasót, hogy „könyvének első változatát”, Mahler 2. szimfóniájának Scherzóját elemző disszertációját az angliai Bristol egyetemének posztgraduális iskolájában, helybeli, oxfordi

és cambridge-i lektorok irányításával, értelemszerűen angol nyelven írta és védte meg. Az angol doktori pedigre újabb meggyőző jelét adja a bátorságnak, mely a könyv tartalmát is jellemzi: Péteri az univerzális tárgyú művet nem a nemzetközi kutatástól elzárt és ezért bizonyos fokig következmények nélküli anyanyelvén dolgozta ki, hanem a mai uralkodó zenetudományi lingua franca, az angol közvetítésével hozta nyilvánosságra, és tette vita tárgyává.

Csak aki soha nem ültette át anyanyelvére saját, idegen nyelven gondolt és írott szövegét, lepődik meg azon, hogy a nyilván nem fordított, hanem magyarul újraírt Mahler-könyv szövegében helyenként felismerhetők az angol ősfogalmazvány stílusfordulatai. Az a veszély pedig az angol kommunikációs és olvasmány nyelv terjedése nyomán manapság minden, nem angol anyanyelvű értekezésre leselkedik, hogy az anyanyelvi használat szellemétől idegen formában vesz át görög–latin eredetű szavakat az angolból (*idol*), vagy angol minta nyomán latinizál eredetileg francia kölcsönszavakat, még akkor is, ha sosem volt latin ősformájuk (ilyen a *perform* átvételével képzett neolatin performál, performancia mint előad, előadás). Péteri Lóránt kiváló stílusérzékét ritkán vezeti tévútra az angol modell vonzása. Nem is efféle nyelvi apróságok miatt, hanem a munka tágabb értelemben vett anglicizmusa – pontosabban szólva angloamerikanizmusa – aprópóján bátorodom a következőkben kitérni a dolgozat címének eddig nem *kommentelt* harmadik főnévére. Helyesbítéssel kezdem: a „kísérteties” sem a magyar (sem az angol) nyelvérzék szerint nem főnév, s ezen sem a macskakörmök, sem a határozott névelő nem segítenek. (Ellenpróba: tessék határozatlan névelőt rakni elé!) Az erőltetett nyelvi kreatióból sejthető, hogy a „kísérteties” mögött a *kísértet* rejtőzik. A könyv 27. oldalán értesülünk róla, hogy a kísértet főnevünkéből autentikus módon képzett kísérteties jelző visszafőnevesített változatát Siegmund Freud *Das Unheimliche* című, 1919-ben kiadott korszakos tanulmányának hivatalos magyar fordításából veszi

át Péteri Lóránt, szükségmegoldásként. Az idézőjeles kísérteties tehát az *unheimlichest* helyettesíti – *mehr schlecht als recht*, mondaná a német: meglehetősen fogvatékosan. Azt, hogy ki rejti bele a jelentést a szavakba, legalább oly mélységes titok fedi, mint a zene jelentésének eredetét. A jelentések változásának-átalakulásának nincsenek előre meghatározható szabályai, csak utólag, nyelvi pszichológiai rekonstruálható története. Bizonyos etimológiai nyomokat a naiv nyelvhasználó is érzékel. A kísértetről a kísér igével fennálló, ma is nyilvánvaló kapcsolat alapján például sejtjük, hogy az (ő?) valaki vagy valami „személyes”, aki vagy ami valamit tesz – kísér, s ha már kísér, hát kísért is (többféle értelemben, akárcsak német párja, a *Gespens*, mely a csábítás fogalmából alakult). A fogalmak közeli, nyilvánvaló kapcsolata alapján azt mondhatnánk, hogy a kísérteties transzparens fogalom. Egyszersmind pozitív, kijelentő értelmű fogalom is, ellentétben a statikus, állapotszerű és negatív *unheimlich*hel, amely a szó eleji fosztóképzőből tudhatóan valamit tagad, valaminek a hiányát fejezi ki. Lexikálisan a *heimlich* jelzőt fosztja meg sajátos tulajdonságaitól, közvetve azonban annak tőszavát, a *Heimet* – otthon, tartózkodási hely, pihenőhely – veszi célba: a *heimlich* melléknevet eredeti, „otthonos” jelentésének ellentettjeként a nyelvhasználat ősidejétől kezdve kísérte az *unheimlich*, mindazon, nem szétagolható tulajdonságok összességének jelzőjeként, amelyek nem otthonosak.

Soweit – so gut. Eddig rendben. Ámde – mint a németül beszélők-értők jól tudják – a modern német nyelv a *heimlich* jelzőt nem „otthoni”, hanem kizárólag „titkos” jelentéssel használja. Az eredeti jelentés nem valami titokzatos módon alakult át titkossá: az otthon a maga elzárt-sága által biztosítja a meghittséget – de ki tudja, miféle titkok rejlenek a zárt falak mögött? Ha a nyelvfejlődés nem ért volna el e fokra már százegynéhány évvel Freud előtt, Cimarosa *Titkos házasság* című operája (*Il matrimonio segreto*) nem *Die heimliche Ehe* címen hódította volna meg a német operaszínpadokat. Az otthoniasság jelölésére rendelkezésre

állnak más képzett formák – *heimisch* (otthoni), *heimelig* (otthonos). Freud a *heimlich–unheimlich* ellentétpárt mondandója vonalának megőrzése érdekében valamelyest miszfitikálta, de persze tökéletesen tisztában volt a *heimlich* jelentésváltásával maga is, különben nem csúsztatva volna be fejtegetése egyik fordulópontján annak helyére a valóban otthoni-otthonos jelentésű *heimisch* adverbiumot: „Das *Unheimliche* ist also auch in diesem Falle das ehemals *Heimische*, Altvertraute.” (Sigmund Freud: *Das Unheimliche* [1919] in: *Gesammelte Werke*, XII. köt.) A „modernitás” *heimlich*ének tehát nem ellentette a nyelvtörténeti múltból kísértő *unheimlich*. Schelling bonmot-ja, melyet Freud nyelvtörténeti szótárból idéz – *unheimlich* az, ami nyilvánossá válik, holott titkosnak kellene maradnia –, maga is az *unheimlich* kategóriájába tartozik, nem etimológiai, hanem apokaliptikus jelentéssel: *quidam late apparerit*. Az újkori nyelvhasználat az *unheimlichet* és a *heimlichet* csak tréfálkozva köti össze: *unheimlich heimlich*, azaz „kísértetiesen” titkos. Annál inkább teheti ezt, mivel az *unheimlich* jó ideje fokozó jelzőként is teljesíti némi nyelvi jó szolgálatot. Látnivaló: a posztmodernitás maradék kísértetieségétől is megfosztja a modernitást.

Jakob és Wilhelm Grimm német szótára szerint az *unheimlich* jelző szűkebb értelemben vett, negatív érzelmeket felkeltő jelentését csak a XVIII. század végén vette föl. Kétségtől annál jelekként, hogy az írott nyelv használói érzékenyebbé váltak eme tulajdonságokra. De vajon következik-e a nyelvtörténeti tényből egyrészt az, hogy maga az érzelemtörténeti jelenség is csak ekkor keletkezett, másrészt, hogy a jelentésbővülést az a művelődéstörténeti átalakulás szította ki, melyet a Mahler-könyv szerzője így foglal össze: „a »kísérteties« olyan jelenség, mely az érett felvilágosodás és az első ipari forradalom, vagyis a modernitás »káros« mellékhatásaként jelentkezett az európai kultúrtörténetben” (? old.)? Európa a Land's Endtől az Urálig húzódik (középkorai emlékeim szerint legalábbis), de Bartóknak és Kodálynak még a XX. század

elején, 100 évvel az „első ipari forradalom” után sem kellett eldugott felvidéki, erdélyi falvaknál messzebb mennie, hogy élő állapotában tapasztalhasson meg valami egészen más „európai kultúrtörténetet”. Amelynek szintén megvoltak a maga régés-régi kísértői és kísértetei. Nem véletlenül előzte meg a „modern” kísértetének megjelenését a népballada „ösi”, tudatalattiba szorult kísérteteinek föltámadása *Erlkönigtől Raul barbebleue-n át Loreleyig* és tovább. Azt már csak száj elé tett kézzel merem hozzátenni, nehogy rasszizmussal vádoltassam: a „modernitás” hajnalán feltámadt kísértetek előszeretettel öltöttek antik északi mezt. Mintha az „*unheimlich*” modern értelmének születése valami ősgermán kulturémát idézett volna meg a közös tudattalamból. Hiszen az sem lehet véletlen, mely nyelvben él ősidők óta az *unheimlich* szó, mintegy titkos várakozva, hogy a XVIII. század vége új, modern, „lefordíthatatlan” jelentést adjon neki, *unheimlich*héz téve magát a szót is. Az *Unheimliches* örök; mindennek, ami emberi, mindig volt és mindig lesz színe és fonákja, arca és árnyéka. Önmagában ennek felismerése elegendő ahhoz, hogy az ember *unheimlich* – otthontalanul? – érezze magát a bőrében.

Ertesültünk róla, hogy Péteri Lóránt nyolc évvel ezelőtt védte meg doktori tézisét, mely előtte feltehetően még egyszer nyolc éven át munkában volt; a fenti idézet fiatalos doktriner-sége sejtetően zárványként maradt meg a felnőtt – de még mindig ifjú – szerző művének kiadott változatában. Lehetségesnek tartom azonban, hogy az író körülvívő szűkebb és tágabb tudományos környezet hatása is hozzájárult a magáét a történeti és esztétikai szemlélet helyéről helyre megnyilvánuló esszencializmusához, mely hajlamos sarkítottan egyértelmű, „szükségszerű” kapcsolatokat feltételezni történeti és lélektanilag okok, illetve művészi-zenei okozatok között. Az áttekintett óriási irodalomban döntő túlsúllyal szerepelnek az új és legújabb *musicology* termékei, azokban pedig mindannyian, akik néhány évtizeddel ezelőtt megégettük ujjunkat a „történelmi materializmus” esztétikájának lángjánál, olykor (*unheimlich*

módon) saját múltunkra emlékezettől hajlamot fedezünk föl a művészeti jelenségek kategorikusan egyértelmű származtatására. Mondani sem kell, nem függetlenül az elementáris hatástól, melyet a *deutsche Ideologie* – Hegel, Marx, Freud, Adorno, Dahlhaus – az újabb angol–amerikai szerzőkre gyakorol (angol fordításban).

Az irodalomjegyzékből látom, hogy Freud nyomán az angol nyelvű zenei irodalomban is ott kísért az „*uncanny*” témája – ez a jelző az *unheimlich* angol pandanja, komikusan más etimológiai gyökézzel. Mahler és a scherzo, illetve az *unheimlich* összekapcsolásának gyümölcsöző gondolata azonban érezhetően nem olvasmány-, hanem primer zenei élmények nyomán fogant Péteri Lórántban. E szerencsés találatot finom kézzel használja fel elemzéseiben; nem meríti ki, és nem abszolutizálja. Különösen meggyőző az *unheimlich* jelenlétének kimunkálása a scherzo XIX. századi történetének azon dinamikus-programatikus, ördögi kísértetektől átjárt alfajában, melyet Berlioztól Liszten át Dukasig rajzol meg. Annak ábrázolása pedig valóságos zenetudományi trouvaille, hogy hogyan von le Mahler a *Zauberlehrling*-vonal ördögiességéből szimfonikus-világszínpadai léptékű, összetett zenei-formai következtetéseket. Ehhez a vonalhoz csak azt a megjegyzést fűzöm, hogy a program-scherzo egyik megidézett altípusa, a Mendelssohn-féle tündér-scherzo világa bizonyosan *heimlich* (titkos) ugyan, de nem *unheimlich* (borzongató). Nincs előttem a *Traumdeutung*, de nem hiszem, vagy legalább remélem, hogy Freud tagadná: ritkán, de előfordul, hogy az ember szépet álmodik. Például azt, hogy a tündérek bájos scherzo-táncosnók.

Két záró megjegyzés. Az első maga a banalitás: más zene, más műfaj is lehet *unheimlich*, nem csak a scherzo: nem ismerek mélyebben, varázslatosabban *unheimlich* zenét a *Befejezetlen szimfónia* nyitótételének főtéma-szakaszánál. Schubert is úgy érezhette, ez az *Unheimlichkeit* fokozhatatlan, ezért félbehagyta a scherzo komponálását. A második megjegyzéssel is Schubertnél maradok. Képtelen vagyok a „kísérteties intézményesülésnek” hallani a nagy C-dúr szimfónia

„formailag konzervatív” Scherzóját – valószínűleg Péteri Lóránt sem képes erre, ezért is kerüli a tétel említését a könyvben. Ami az A-dúr Trióban – a beethoveni Hetedik szimfónia scherzo-trióját visszhangozva – a fafúvósok kórusán üzenetet küld, az másik világ, de nem kísértetvilág – nem másvilág. Schumann – akinek felelt érzékét az *unheimlich* iránt senki sem tagadja – a C-dúr szimfónia ismertetésében tudvalévőleg minden második mondatban „soha be nem járt régiókat”, „más, magasabb szférákat”, „mennyei vendéget”, „mennyei hosszúságot” emleget. Az egész mű *himmlisch* – csak a Scherzo formája lenne *unhimmlisch*?

TALLIÁN TIBOR

Kornai János: Dynamism, Rivalry and the Surplus Economy

TWO ESSAYS ON THE NATURE OF
CAPITALISM

Oxford University Press, 2014. 191 old.

Kornai János nem vette félvállról a (számunkra ismeretlen) kínai közgazdász 1999-es biztatását: „Ideje megírni az új könyvet, a hiány közgazdaságtana helyett immár a többlet közgazdaságtanát.” (51. old.; ahol nincs változás, ott az eredeti 2011-es magyar szöveget idézem az angol nyelvű könyv oldalszámával.) A 2000-es évtized közepén hozzálatott a kapitalizmuskutatáshoz. „Évtizedeken át a szocialista rendszert tanulmányoztam. Munka közben alakult ki a módszertan, amelyet a kutatásaimhoz használtam, és amelyet később »rendszerparadigmának« neveztem el. Kísértést érzek arra, hogy ugyanazt a megközelítést alkalmazzam a kapitalista rendszer vizsgálatában. Sokáig húzódoztam a feladattól, mert úgy gondoltam, hogy a kapitalizmus elemzésére sokkal inkább hivatottak azok, akik kezdettől fogva erre specializálódtak, és több tapasztalatot szereztek a rendszer működéséről. Am éppen a

nyugati világban élő barátok, kollégák biztattak a próbálkozásra. Azzal érveltek, hogy gondolati többletet adhat hozzá a már felhalmozódott tudáshoz az a kutató, aki a szocialista rendszer ismeretében, azzal összehasonlítva tekint a kapitalizmusra.” (Uo.) Döntésével résztvevője lett a kapitalizmus főbb jellemzőiről, kialakulásáról, fejlődési szakaszairól, változásairól, válfajairól két évszázada tartó – és a 2008-as válság után erősen élénkülő – vitának (Jürgen Koczka: *Capitalism: The Reemergence of a Historical Concept. ISHA Newsletter*, 5 [2016. november], 1. szám, 1–7. old.).

Kornai 2010 táján a részeredmények közreadása mellett döntött. „Gyakran elképzelttem, hogy írok egy új, átfogó könyvet, a *Szocialista rendszer* párját, amelyben összegzem mindazt, amit tudok és gondolok a kapitalizmusról. Nincs erőm ehhez.” A bizonyára fájdalmas újratervezés a visszhang és a befogadás szempontjából hatékony döntésnek bizonyult. A Magyarországon 2011-ben megjelent, négy tanulmányt tartalmazó kötetet (Kornai János: *Gondolatok a kapitalizmusról. Négy tanulmány*. Akadémiai, Bp., 2011.) kiadták Lengyelországban, Oroszországban, Vietnamban és Japánban. A recenziókban mért hazai és külföldi visszhang is jelentős. A szerző honlapján 12 magyar nyelvű, 2 oroszról magyarra fordított és egy angol nyelvű ismertetést olvashatunk (<http://www.kornai-janos.hu/Kornai2011%20recenziok.html>).

Az Oxford University Press kötet két tanulmányt tartalmaz a négyből. A szerző, vagy a kiadó válogatása tudatos: mindkét írás kapcsolódik a kapitalista rendszer 2008 utáni állapotáról és túlélési esélyeiről világszerre zajló vitához.

Kornai a magántulajdon túlsúlyán alapuló piacgazdaság *elkötelezett* híve. Innovációtanulmánya azonban nem valamiféle *manifesztum* a kapitalizmus mellett. A közgazdaság-tudomány bevált módszereit alkalmazva összehasonlítja a kapitalista és a szocialista rendszer innovációs teljesítményét: „amellett érvelek, hogy a gyors innováció és a dinamizmus nem véletlenszerű jelenségek, amelyek vagy végbemennek, vagy sem – ellenkezőleg, ezek a kapitalizmus mélyen

gyökerező, rendszerspecifikus tulajdonságai. Ennek ellentétéképpen, a szocialista rendszernek a forradalmian új termékek létrehozására való alkalmatlansága és a technikai haladás más dimenzióiban tapasztalt lassúsága nem valamiféle gazdaságpolitikai hiba következménye, hanem mélyen gyökerezik rendszerspecifikus tulajdonságaiban.” (3. old.)

A két rendszer közötti robusztus teljesítménykülönbséget mutatja az 1917 óta született 89, nagy jelentőségű, forradalmi innovációt tartalmazó tábla. „A felhasználók nagy csoportjai számára jelentős, az emberek többsége és nem csupán a szakértők kis csoportjai által ismert” és „nem a hadsereg által finanszírozott” (9. old.), forradalmian új termékek és technológiák közül mindössze egynek (a szintetikus guminak) a születése köthető a szocialista, jelesül a szovjet gazdasági rendszerhez. Nem kisebb a két rendszer közötti különbség az új termékek, technológiák terjedésének vagy befogadásának sebességében, illetve az első alkalmazók követésének időtartamában sem. Igencsak tanulmányos a polipropilén története, amelyet 1957-ben gyakorlatilag egyszerre találtak fel és kezdtek gyártani Nyugat-Németországban, Olaszországban és az Egyesült Államokban. Nagy-Britanniában két, Franciaországban három, a Szovjetunióban pedig tizenhárom év kellett a termelés elindításához (11. old.). A könyvben szerepel a folyamatos acélöntés esete, aminek aránya 1970-ben a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban egyformán 4 százalék volt, de 17 évvel később a szovjet 16 százalékkal szemben az USA acéliparában már 58 százalékkal részesedett ez a technológia (13. old.).

A nép vagy a szakértők eltérő újítókedve vagy képessége nem magyarázza ezeket az eltéréseket. Kornai több történettel dokumentálja, hogy a szocialista rendszer újítás- és változásellenes feltételei miatt jelentős innovációk rekedtek meg a feltalálás szakaszában. A kényszerített innovációk (Laki Mihály: *Kényszerített innováció. Szociológia*, 1984–85, 1–2. szám, 45–53. old.) pedig a rendszer defektusainak – például a tartós és általános hiánynak – csak részben sikeres ellensúlyozását

szolgálták. A szocialista rendszerből *hiányoztak a kapitalizmus jellegzetes, az innovációs folyamatot létrehozó és gerjesztő vonásai*. Kornai ezek között említi

1. a decentralizált kezdeményezést (nem kell engedély a kísérletezéshez);
2. a sikeres innovációval járó óriási jutalmat;
3. a piaci versenyt;
4. a széles körű szabad kísérletezést és végül
5. a nagy mennyiségű befektetésre váró, lekötetlen szabad tőkét és a finanszírozás rugalmasságát.

A szocialista rendszert ezzel szemben

1. a centralizáció, a bürokratikusan utasítások, engedélyek jellemzik. Ebben a rendszerben
2. a feltaláló semmilyen, vagy csak jelentéktelen jutalomban részesül;
3. nincs verseny a termelők között és az eladók között;
4. a kísérletezésnek igen szűkek a korlátai;
5. nincs felhasználásra váró, lekötetlen, szabad tőke, ezért is merev a beruházások allokációja.

A szocialista rendszer összeomlását követő átmenet éveiben a volt szocialista országokban halványultak, majd eltűntek ezek a jellemzők, és felgyorsult az innovációs folyamat. Itt is létrejöttek forradalmi újítások, piacra léptek innovációra szakosodott kisvállalkozások, felgyorsult az új termékek és eljárások átvétele és terjedése. Az előbbire a Skype-nak érzet mérnökök által kifejlesztett szoftverjét és a magyar Graphisoft háromdimenziós épülettervező programját említi a könyv. A gyors terjedését pedig a mobiltelefon, a számítógép és az internet.

A szocialista és a kapitalista rendszer összehasonlítása az innováció elemzésének egyik fontos és eredményes módszere. Észre kell azonban vennünk a gyenge oldalait is. A „létező szocializmus” napjainkban nem világrendszer, hanem csupán néhány, a világ társadalmában, gazdaságában jelentéktelen és extrém országot jelent. Ezért, hogy Kornai a *múltbeli szocializmust hasonlított a akkori, illetve a ma is élő és változó kapitalizmus*hoz. A rendszer látványos zsugorodása valószínűleg nem okoz gondot

a történészeknek, a rendszerváltás kutatóinak (jelenkortörténészeknek), de a kapitalizmus 1989 után lezajló változásait, új jelenségeit elemző szociológusoknak, közgazdászoknak megnehezíti az összehasonlítást. Az új fejlemények, például az élömmunkát tömegesen kiváltó új technológiák, a decentralizált (nap- vagy szél-) energiatermelés társadalmi-gazdasági hatásainak elemzésekor korlátozott eredménnyel kecsegtet a rendszertükrös használata. Más elemzési módszereket célszerű alkalmaznunk akkor is, ha a fejlett piacgazdaságok eltérő innovációs teljesítményét kutatjuk. (A korábban említett 89 forradalmi innováció közül 69 az Egyesült Államokban jött létre!) És akkor is, ha az innovációk keletkezésének, sűrűségének időbeli hullámzását, csomósodásait vizsgáljuk. Újabb írásaiban – például a Piketty könyvéről írt bírálatában –, érzékelve a szocializmussal való összehasonlítás gondjait, már nagyobb hangsúlyt kaptak a kapitalista rendszeren belüli folyamatok (Kornai János: *Milyen is hát a tőke a 21. században? Megjegyzések Piketty könyvéhez. Közgazdasági Szemle, LXII [2015. szeptember], 909–942. old.*).

A tanulmányból is kiderül, hogy a *közép-európai fogyasztók élvezik, használják az innovációs folyamat eredményeit, de a többségük ettől még nem válik a kapitalizmus és a piacgazdaság hívévé*. Hiába az új termékek gyors megjelenése az átmenet országainak a piacán. „Sajnos a kapitalizmusnak ez a jól látható erénye többnyire nem kapja meg azt az elismerést, amit megérdemelne. A legtöbb ember, de még az alternatív rendszerek legtöbb professzionális kutatója is figyelmen kívül hagyja – ezért haragos vagyok, és csalódottnak érzem magam, amikor ezt a mellőzést látom.” (13. old.)

Kornai részletesen dokumentálja, hogy a politikusok és a közgazdász szakma folyamatosan újratermeli és erősíti ezt a felemás viszonyulást. A kapitalizmussal szembeni ambivalencia fontosabb okait azonban a kötet második, *Hiánygazdaság – többletgazdaság* című tanulmányában mutatja be. Valószínűleg ez az el nem készült könyv legfontosabb fejezete, pontosabban e fejezet vázlata,

első változata. Visszatérés a főáramú közgazdaságtant és sztárjait provokáló, és ezzel Kornai János nemzetközi szakmai megítélését gyengítő *Anti-equilibriumhoz* (Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Bp., 2005.). „Most is úgy látom, hogy aggályaim és ellenvetésem indokoltak voltak. Az azóta szerzett ismereteim felhasználásával megpróbálom újra kifejteni mind a kritikai megjegyzéseimet, mind pedig a terminológiai és metodikai ajánlásaimat. Hátha most többre jutok velük.” (70. old.)

Ebben a különös, eklektikus szövegben Kornai nem követi a mainstream folyóiratok közlési szokásait és szabályait. A gazdaságtörténetből vett vagy kreált példák, statisztikák, anekdotikus események, esetek, verbális elméleti állítások, sejtések dokumentálják, bizonyítják, illusztrálják a tanulmány központi gondolatát: „a szocialista rendszer jellegzetes tulajdonsága a hiánygazdaság, a kapitalista rendszeré pedig a többletgazdaság.” (51. old.)

A nem közgazdász olvasó talán nem is tudja, mennyire meghökkenítő és sok szempontból újszerű ez az állítás. A főáramú közgazdaságtan ugyanis – miközben elfogadja, hogy a szocialista gazdaságban tartós és széles körű a hiány, addig a kapitalista gazdaságban „[v]an ugyan fluktuáció az egyensúly körül (most éppen nagy a kilengés), ám a tartós trend mégiscsak az egyensúly” (52. old.). Kornai szerint viszont: „Létezik-e ott (a piacion L. M.) egyensúlyi állapot? Erre a kérdésre határozott nimmal felelnék. A valóságos piacion, a valóságos koordinációs és allokációs mechanizmusok működésében nincs és nem is lehet nyugalmi állapot. Az egymással versenyző vagy egymással szemben álló erők folytonosan változnak. Éppen a változás a lényeges esemény. Ha netán, véletlenül, egy percre nyugalom lenne, az lényegtelen és véletlen esemény.” (107. old.) *A termék- és szolgáltatáspiacion túlnyomó többsége a tartós túlkínálat állapotában van a kapitalista rendszerben*. „Lehet, hogy mindegyik termelő és kereskedő külön, saját egyéni érdekeit mérlegelve, úgy gondolja: éppen ekkora készletet, tartalékkapacitást kell tartania. És mégis, az összes raktáron

levő eladható termék és a tartalékkapacitások azonnali igénybevétele nyomán kis késleltetéssel eladható összes termék együttesen több (lényegesen több!), mint amennyit a vevők összesége képes megvenni.” (52. old.)

Kornai fontos felismerése, hogy a *kapitalista rendszer meghatározó tulajdonságai, folyamatai: a monopolisztikus verseny, a kereslet bizonytalansága, az innováció (amikor egymás mellett kapható a kivonuló és a helyére lépő új termék) a gazdaság szereplőit a kereslet tartósan meghaladó termelési és készlet-többletkapacitások előállítására készítik. Túlkínálatot okoznak a volumen függvényében keletkező megtakarítások (skáláhozadék) is*. Ilyenkor a fajlagos költségek csökkenése ellensúlyozza az eladatlan készletek és kihasználatlan kapacitások költségeit.

Nemcsak a „kínálati folyamatokat felfelé hajtó”, de a keresletet visszafogó tényezők is hozzájárulnak a tartós túlkínálathoz. Az utóbbiak közül talán a legfontosabb a munkaadó és a munkavállaló érdekellentéte: „a kapitalista piacgazdaságban a bérek elszaladásának kármentesülését gátat szab a munkaadók ellenérdekeltsége, a munkavállalóknak ez a jövedelmi korlátja végső soron korlátot szab a termelési expanziójának.” (68. old.)

Kornai *Shortage–Surplus* elmélete tehát oksági kapcsolatot mutat ki a rendszer (szocializmus versus kapitalizmus) és a kínálat és kereslet nemcsak hosszabb távon mutatkozó, hanem krónikus eltérése között, mégpedig krónikusan vagy a hiány, vagy a többlet jelenségei dominálnak. A kapitalizmus az üzleti ciklus felmenő ágában is többletgazdaság. Ez eredeti és igen fontos gondolat, amelynek számos lényeges következménye van, a kapitalizmus alaptulajdonságait más megvilágításba helyezi. Ugyancsak új és eredeti gondolat, hogy az áruk és szolgáltatások piacán krónikus állapota és a munkaerőpiac krónikus állapota kapcsolt termékek. Ha pl. a szocializmusban áruhiány van, (amit az emberek nagy része bajnak érez), akkor nincs krónikus munkanélküliség (ami a munkavállalók számára előnyös.) Megfordítva: ha a kapitalizmusban árubőség van (amit a fogyasztók nagy része előnyként él meg), akkor bele kell kalkulálni, hogy

a munkaerőpiacon is elkerülhetetlen a többlet (ami a munkavállalók számára kedvezőtlen). Mindkét rendszerben, annak mindkét nagy piacán létezhet többlet és hiány egymás mellett. Az viszont rendszer-specifikus, hogy a hiány vagy a többlet a domináns.

Vajon jelentős hozadékkal kecsegtet, vagy pedig kockázatos az egyensúlyközpontú piacelfogás helyett Kornai „megkutatott” részekből, sejtésekből, hipotetikus állításokból felépített, de mégis konzekvens elmélete alapján kutatni vagy elemezni a kapitalista rendszer eseményeit és folyamatait, bemutatni és értelmezni a többletgazdaság elméletétörténetét?

Különösen, hogy ő figyelmeztet: a többletgazdaság kutatása nem ígér gyors és látványos eredményeket. Rendre hiányoznak a túlkínálat mérését lehetővé tevő statisztikák, felmérések, adatbázisok. Számos esetben az adatgyűjtést és feldolgozást megkönnyítő fogalmak, osztályozások sem állnak rendelkezésünkre. Az adatok értelmezése is komoly nehézségekkel jár. A kínálat és a kereslet folyamatos egymáshoz igazodása miatt nehezen mérhető az „igazi kínálat és a valóságos kereslet”. Nehezíti a kutató elemző munkáját, hogy túlkínálati és keresleti jelenségek nemcsak egymás mellett léteznek, de interakció is van közöttük. Mi több: „A túlkínálati jelenségek továbbgyűrűznek, túlkínálati multiplikátorhatás keletkezik.” (78. old.) Még a tiszta, könnyen kezelhető esetekben – piacokon – is nehéz elválasztani a szükséges és a felesleges készleteket és kapacitásokat. Tévútra vezethet a kényszerű, ám jogosulatlan aggregáció. Például: „nem szabad »nettósítani«, azaz a túlkereslet összeállításából levonni a túlkínálat összeállítását.” (85. old.) A második esszé kimutatja, hogy a hiánygazdaságban lehetetlen a hiány egyértelmű mérése, mert a vételi szándék hozzáigazodik a rendelkezésre álló kínálatához. Szimmetrikusan: a többletgazdaságban a fizikailag pillanatnyilag a vevő rendelkezésére álló készlet is felülmúlja a keresletet, de potenciálisan, a többletkapacitások igénybevétele révén még sokkal több árut lehetne kibocsáthatani, ám ettől a korlátozott kereslet tartja vissza. A termel-

si-eladási szándék egyértelmű mérése lehetetlen, mert ezek mentális jelenségek, a reális gazdasági folyamatokban mindig csak a rövidebb oldal mérhető. Ez is eredeti és fontos gondolat. A kielégítetlen kereslet, illetve a kielégítetlen kínálat mérésének lehetetlensége a makroökómia fontos tételeit kérdőjelezi meg.

A várható hozadék: új, talán szokatlan eredményekre juthatunk, ha „szemüveget cserélünk”, és *figyelembe vesszük „a piac többletgazdasági jellege” által előidézett tartós hatásokat.* Azt például, hogy a többletgazdaságban a termelő-eladó bármennyire próbálja is manipulálni a vevőt, „a kellő készletek és »ugrásra kész«, könnyen mozgósítható kapacitástartalékok jelenléte lehetővé teszi, hogy a fogyasztó kedve szerint válogasson a kínálatban és visszautasítsa azt, ami nem igazán kedvére való” (127. old.).

A kutató-elemző sikeresélyét javítja, ha a hipotéziseinek, kutatási tervének kidolgozásakor figyelembe veszi a többletgazdaság kiiktathatatlan jellemzőit. Hogy „rugalmasabb, működése simább, zökkenő mentesebb, mint a sokkal merevebb, a hiányjelenségek által sokszor megzavart hiánygazdaságé” (12. old.). Ugyanez áll a gazdasági szereplők közötti koordinációra. A gyors adaptáció hozzájárul a kapitalista rendszer termelékenységének növekedéséhez. „Ám a tárgyilagosság szellemében hozzá kell tenni: az olajozottság érdekében nagy tőkét kell lekötöni készletek és kihasználatlan kapacitások formájában.” (139. old.)

A többletgazdaság tartós és kiküszöbölhetetlen árnyoldalaira is figyelni kell a kutatási terv összeállításakor. Hogy itt „nyíltan jelentkezik a jövedelem és a vagyon elosztásának egyenlőtlensége” (129. old.). Hogy tartósan jelen van a korrupció, ám az irány más, mint a hiánygazdaságban. Az utóbbiban „a vevő próbálja sokféle módon, köztük korrupciós eszközökkel is befolyásolni az eladót. Többletgazdaságban fordított az irány: az eladó használ egyebek mellett korrupciós eszközöket a vevő megnyerésére.” (132. old.)

Az első tanulmányban tárgyalt innováció is a többletgazdaság kiiktathatatlan jellemzője. A túlkínálat nélkül nemcsak az innovációs nyomás

szűnik meg, *de a piac is másként működik. Elveszti dinamikáját, és az eladók túlhatalmán alapuló kényszer intézménye lesz.* Hiszen „ha nincs többlet, akkor az eladók között nincs verseny” (126. old.).

A firenzei Galleria dell'Accademia-ban minden napszakban rengengeten nézik Michelangelo *Dávidját*. Nagy, reprezentatív csarnokban áll, sokfelől csodálhatjuk a harmonikus arányokat. Fantasztikus szobor, ám az egyik melléktérben álló négy rabszolgatorzó, az arány- és súlypontproblémák miatt, vagy a művész szeszélyéből félbemaradt művek drámája, a befejezetlenség kínálta interpretációs lehetőségek átgondolása és átélése nélkül aligha értjük a szobrászat nehézségeit és kockázatait.

LAKI MIHÁLY

Csukovits Enikő Magyarországról és a magyarokról

NYUGAT-EURÓPA MAGYAR-KÉPE A
KÖZÉPKORBAN

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 307 old., 3000 Ft

E könyv témája mindig is foglalkoztatta a magyar történetírást, és körülötte a közelmúltban újra megélnékültek a kutatások, de monografikus feldolgozás – a számos részeredmény ellenére – eddig még nem született róla. Csukovits Enikő erre vállalkozott, és ehhez egy széles körű anyaggyűjtés nyomán új szempontú tematikus rendszerezéssel lát hozzá. Hogy a Magyarországról alkotott kép megfelelő kontextusba kerüljön, áttekinti az európai „földrajzi megismerés” alakulását az antik kezdetektől a középkor végéig. Ezután pedig részletesen számba veszi és rendszerezi mindazokat a történelmi forrásokat, amelyek a „külföld”, pontosabban a „Nyugat” Magyarországról alkotott – változatos részletességű, pontosságú – ismereteiről tanúskodnak. A könyv elemzése erre a talapzatra épülnek. Öt kérdéskört tárgyal, minden eset-

ben néhány reprezentatív példa vizsgálatával: 1. Magyarország helye a középkori Európában (a T-O térképek, illetve két késő középkori földrajzi leírás alapján); 2. a magyar királyok megítélése (három kiválasztott uralkodó, Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás egy-egy jellegzetes forráscsoport tükrében); 3. Magyarország mint ellenség: négy elhúzódó háborús konfliktus (a velencei, a nápolyi a török és az osztrák háborúk) néhány kiválasztott forrás leírásában; 4. a Magyarország népeiről és a magyarokról mondott ítéletek a verses jellemzésekben, valamint a követek és az utazók beszámolóiban; 5. két nagy korabeli könyvtár magyar vonatkozású ismeretanyaga.

Csukovits Enikő a két legendás antik utazó, Odüsszeusz és Nagy Sándor történetével és annak középkori visszhangjával kezdi áttekintését. A tömör, informatív leírást gondosan összeválogatott nemzetközi szakirodalom, a korszerű forráskiadások mellett a magyar fordítások és – ahol lehet – a klasszikusokra utaló magyar adatok egészítik ki: az Odüsszeuszra utaló Janus Pannonius és további reneszánsz kori magyar szerzők idézetei. A források, adatsorok prezentációjának ez a rendszere jellemzi az egész könyvet. A földrajzi gondolkodás ókori kezdeteinek (Sztrabón, Pomponius Mela, Plinius, Ptolemaiosz, Solinus) bemutatása nyomán olyan területet érint, a középkori turizmus első formájának számító zarándoklatokét, amelynek Csukovits Enikő jelenleg egyik legjobb magyar szakértője (a *Középkori magyar zarándokok* című monográfiája 2003-ban jelent meg – a legújabb összefoglalás e tárgyban – Fedeles Tamástól az: „Isten nevében utazunk”. *Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban* [Kronosz, Pécs, 2015.] – Csukovits itt ismertette könyvével egy időben látott napvilágot). A zarándok útikalauzokat a „fegyveres zarándoklat”, a kereszties hadjáratok irodalmának elemzése követi, s az ennek nyomában bekövetkező robbanásszerű gyarapodás a kor földrajzi ismereteiben, amely megnyitja a kaput a mesés Kelet felfedezéséhez, a domonkos és ferences misszionáriusok, köztük Julianus barát felfedezőútjához, vagy később Marco Polo utazásaihoz. A

késő középkori, csodákkal kiszínezett utazásirodalom (János pap országa, Mandeville utazásai) után megérkezünk a modern földrajzi szemlélet megalapozóihoz, Pierre d’Ailly, Guillaume Fillastre és Aeneas Silvius Piccolomini munkáihoz.

Nem folytatom ilyen részleteséggel Csukovits könyvének bemutatását, csak érzékeltetni szeretném az itt megismerhető kép gazdagságát. Néhány apró kiegészítés jut csak eszembe, amit még talán érdemes lett volna bevenni. Odüsszeusz utazásának számtalan rekonstrukcióját áttekintette Armin Wolf és Hans Helmut Wolf (*Die wirkliche Reise des Odysseus. Zur Rekonstruktion des homerischen Weltbildes*. München, 1990.), és Umberto Eco a közelmúltban magyarul is megjelent könyve (*A legendás földek és helyek története*. Európa, Bp., 2013.). Az utóbbiban sok érdekes eszmefuttatás és adatsor található a Csukovits által is tárgyalt földrajz-történeti szereplőkről, egyebek között Odüsszeusz és Nagy Sándor utazásai-ról. A XIII. századi „nyitással” Kelet felé a pogány kunok megtérítésének koldulórendi szereplőivel kapcsolatban érdemes lett volna felhasználnia Berend Nóra nemrég magyarra is lefordított könyvét (*A kereszténység kapuja. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori magyar királyságban, 1000 k – 1300 k*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.).

A Magyarország-képre vonatkozó források számbavétele szintén alapos munka. Csukovits itt támaszkodni tudott az elődök – Pór Antal, Balogh István, Eckhardt Sándor, Gombos F. Albin, Csernus Sándor – adatgyűjtésére. Ugyanakkor jelentős számú, eddig ilyen összefüggésben még nem vizsgált szöveggel – zarándokbeszámolókkal, kisebb krónikák sorával, követjelentésekkel, földrajzi leírásokkal – dúsította mindent, elsősorban a középkor utolsó két évszázadából. Bár az imponáns adat-tömeg természetesen még ennél is tovább szaporítható, Csukovits gyűjtése a jelenlegi tudásunk megbízható összegzése, amit csak elenyésző számú további adattal lehetne kiegészíteni. Megfontolásra javaslom például a következőket: Attila magyarokhoz kapcsolt középkori mítoszával kapcsol-

latban (68. old.) Eckhart klasszikus tanulmánya mellett érdemes forgatni a Franz H. Bäuml és Birnbaum Marianna által kiadott kötetet (*Attila. The Man and His Image*. Corvina, Bp., 1993.); a pápai legátusoknál (96. old.) Kiss Gergely és Barabás Gábor tanulmányait; a budai olasz kereskedőkolóniával kapcsolatban (101–102. old.) Prajda Katalin és Arany Krisztina újabb kutatásait.

Lássuk most már, milyen megállapításokat tett Csukovits Enikő az összegyűjtött földrajzi és történelmi források alapján, mit mutattak meg a „Magyarország változó tükörben” címmel összefoglalt részvizsgálatok!

Elsőként Magyarország feltüntetését (vagy hiányát) veti össze a középkorban szokásos T-O térképeken más nemzetek pozíciójával, hogy választ kapjon arra, hol helyezkedett el az európai nemzetek „rangsorában”, mennyire tartották jelentősnek, hogy a korlátozott helyen kiírják a nevét. (A kör alakú T-O térképeket egy T betűre emlékeztető, folyókat szimbolizáló vastag vonal osztja három részre: a T vízszintes szára fölött Ázsia, a függőleges szártól balra Európa és jobbra Afrika található.) E kérdés körben Csukovits figyelemre méltó kutatást folytatott: a függelékben 25 olyan *mappa mundi* hivatkozását gyűjtötte össze, ahol szerepel *Ungaria/Hungaria*, illetve *Pannonia*, megállapítva, hogy ez a szám „többszöröse Kelet-Európa egyéb országai említésének” (128. old.). Ezután gondos kritikai mérlegeléssel dönti el, mekkora jelentőséget tulajdoníthatunk ennek a megfigyelésnek. Csukovits gyűjtéséhez hozzáfűzhető, hogy a *mappae mundi* tárgyában újabban Felicitas Schmierer folytat nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat, akinek megfigyelései az *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13–15. Jahrhundert* (Thorbecke, Sigmaringen, 1994.) című könyvében és az azóta folytatott kutatásaiban hasznos szempontokkal és adatokkal egészíthetik ki a Csukovits által tárgyalt témákat; a közelmúltban jelent meg két fontos összefoglaló munka Keith D. Lilley szerkesztésében (*Mapping Medieval Geographies. Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300–*

1600. Cambridge University Press, Cambridge, 2013.) és Marcia Kupfer tollából (*Mapping Medieval Geographies. Cartography, theology and dilectio speculationis*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.).

Ugyanennek a problémának, a Magyarország jelentőségéről alkotott képnek a megközelítésére a második körben Csukovits egy névtelen francia domonkos barát 1308-ban írt *Descriptio Europae Orientalis* című művét veszi szemügyre, amelyet IV. (Szép) Fülöp francia király testvéröccse, Valois Károly (sikertelen) bizánci trónszerzési kísérletével és egy ezzel kapcsolatos keresztben hadjárat tervével összefüggésben készíthettek. (Ezzel az eseménysorral kapcsolatban egyébként fel lehetett volna használni Elisabeth Malamut tanulmányát a 2007-es szegedi, az Anjou-diplomáciáról rendezett francia–magyar konferencia anyagából: Byzance, Serbie et les Angevins de 1308 à 1366 et le bouleversement de l'échiquier géopolitique dans l'Orient chrétien. In: Kordé, Zoltán – Petrovics, István (éd.): *La diplomatie des états angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Actes du colloque international de Szeged, Visegrád, Budapest 13–16 septembre 2007*. Roma–Szeged, 2010. 141–154. old.) A *Descriptio* jól ismert forrás a magyar és a nemzetközi historiográfiában, Csukovits elemzése annyiban kíván újat nyújtani, hogy összehasonlítja a leírásban szereplő különböző országok értékelését, és ebben a viszonyrendszerben próbálja kirajzolni Magyarország pozícióját. Megállapítja, hogy egy ilyen összevetésben a gyakori hivatkozás jelzi igazán azt a jelentőséget, amelyet a szerzők az országnak tulajdonítottak, vagyis hogy „egyike a világ legnagyobb országainak” (135. old.). A harmadik esettanulmány a második meghosszabbítása: Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius pápa) két részből álló geográfiai-történeti főműve, a *Cosmographia* második, *De Europa* című, 1490-ben megjelent kötetében a Magyarországról szóló részek európai összehasonlító elemzése. Csukovits az előzőhöz hasonló, azt meg is erősítő konklúziója: „Magyarország a kontinens vezető országaival azonos súllyal szerepelt valamennyi forrásunkban.” (143. old.)

A középkorban egy ország jelentőségét gyakran egy-egy nagy uralkodó hírneve alapján ítélték meg. Ez indokolja a vizsgálódás második körét, melyben Csukovits – történelmi érdeklődésének megfelelően – három késő középkori uralkodó, Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás reputációját veszi szemügyre, egy-egy jellegzetes forráscsoport alapján (utalva más, hasonlóan fontos, a „külföld” által is sokat emlegetett uralkodók, például Szent István európai hírnevére is). I. (Nagy) Lajos megítélésének megismerésére egy Kardos Tibor óta sokat tanulmányozott, újabban kritikai kiadásban is hozzáférhető forráscsoport, a firenzei kancellária hivatalos levelezése ad lehetőséget, mindenekelőtt a híres humanista kancellár, Coluccio Salutati szövegei, valamint a *Villani-krónika* bejegyzései. Zsigmond császár jellemzésére az Aeneas Sylvius Piccolomini által rajzolt portré szolgál támaszul (a *De viris illustribus* öt ábrázolja elsőként a sorban), míg Mátyás király hírnevét – szellemes ötlettel – a XVI. századi itáliai novellairó domonkos szerzetes, Matteo Bandello két novellája alapján mutatja be. Végül egy elképzelt magyar uralkodó, a XV. század végi francia lovagregényhős, Charles de Hongrie portréja szolgál támpontként a magyar uralkodó státusának kortárs európai értékeléséhez. Forráskiválasztását Csukovits minden esetben külön-külön is indokolja. Ez az összeállítás nemcsak szórakoztató, de leleményes és újszerű is: a kortárs ítéletalkotás olyan forrásait használja ki, melyek egy-egy sajátos nézőpontot, szempontrendszert mutatnak fel.

Ezen a ponton mégis maradt némi hiányérzetem. Egyrészt a szerző több figyelmet szentelhetett volna e műfajok sajátos optikájának, sztereotípiáinak. A humanista levelezés témaköre hasonló intenzitással kutatott nemzetközi tudományterület, mint például a már említett „mappae mundi”: olyan jelentős szerzők foglalkoznak vele, mint Anthony Grafton, Claudio Guillén, Lisa Jardine – a közelmúltban itthon Almási Gábor készített róla jó összefoglalást *Humanistic Letter-Writing* címmel (*European History Online* [EGO], published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. [ego.eu/almasig-2010-en\). Hasonlóképp önálló, Ciceróra visszamenő műfaj a „de viris illustribus” gyűjteményké, amit Csukovits jelez is, de nem foglalkozik a műfaj sajátos ábrázolási módjával, szakirodalmával, ahogy a novellaműfajával sem Bandello kapcsán; megelégszik az ott olvasható leírások bemutatásával, más történeti forrásokkal történő összehasonlításával.](http://www.ieg-</p>
</div>
<div data-bbox=)

Másrészt, miközben Csukovits megpróbálja e jelentős uralkodók európai hírnevét egy-egy sajátos, eddig ilyen kontextusban nem használt forráscsoport segítségével megvilágítani, szükség lett volna az itt kapottnál részletesebb összképre is, ahová beilleszthetjük ezt az információt – enélkül a végkövetkeztetés nem elég hangsúlyos e királyok „egyértelműen komoly tekintélyéről” (174. old.). Nagy Lajos esetében a firenzei nézőpont mellett érdemes lett volna utalni a nápolyi vagy a velencei véleményekre (amit csak részben pótol a következő fejezetben e két miliőről olvasható, nem Lajos-szempontról elemzés). A Nagy Lajos itáliai megítéléséről rajzolható képet sok mindennel gazdagíthatta volna az a forráscsoport is, amely Giannino di Guccio 1359-es budai tartózkodásáról maradt fenn. E sienai polgárcsaládból származó, de magát „elcserélt gyermeknek”, valójában az utolsó Capeting-leszármazottnak hirdető francia trónkövetelő Budára jöve Nagy Lajos segítségét próbálta – eredménytelenül – elnyerni a francia trón megszerzéséhez. (Vö. Pór Antal: Nagy Lajos magyar király viszonya Giannino di Guccio, francia trónkövetelőhöz. *Értekezések a történettudományok köréből*, XV. köt. [1892], 9. szám; Tommaso di Carpegna Falconieri: *L'uomo che si credeva re di Francia. Una storia medievale*. Laterza, Roma–Bari, 2005.) Az itáliai kép mellett pedig érdemes lett volna felvillantani, legalább egy-két szintetikus áttekintésre hivatkozva (pl. S. B. Vardy – G. Grosschmid – L. S. Domokos [eds.]: *Louis the Great. King of Hungary and Poland*. Boulder, 1986.), hogy mit tudunk Nagy Lajos távolabbi nyugat-európai vagy közlelbi közép-európai (csehországi és lengyelországi) híreről.

Zsigmondról és Mátyásról is hasonló dolgokat lehetne említeni.

Az előbbivel kapcsolatban Csukovits jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy Aeneas Sylvius Piccolomininél összemosisodik a német király, a német-római császár és a magyar király képe (nem is beszélve cseh királyi rangjáról!) (154–159. old.), de ezek után megelégszik annak hangsúlyozásával, hogy „magyar királyi címéről sehol nem feledkeztek meg”, s hogy „legszorosabban Magyarországhoz kötődött”. A könyv argumentuma szempontjából érdekesebb lett volna Aeneas Sylvius Piccolomini róla alkotott képét nemcsak Thuróczyval, hanem cseh, német, francia, olasz forrásokkal vagy a két egyetemes zsinat, Konstanz és Basel híradásaival is egybevetni – vagy akár csak vázlatosan utalni rájuk (erre jó anyagot adhatott volna a Jozef Macek, Marosi Ernő és Ferdinand Seibt által kiadott tanulmánykötet: *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437*. Fahlbusch Verlag, Warendorf, 1984.; valamint a 2005–2006-os kiállításkatalógusok és konferenciakötetek). Mátyásról a 2008-as magyarországi monstre konferenciák szintén bőséges további hivatkozási rendszert kínálhattak volna a Bandello-szövegekből kibontott uralkodóképek kontextualizálásához. (Magyarországi Károlyi irodalmi alakjával kapcsolatban csak egy bibliográfiai adat: a magyar királyi származás „mesés” toposzával foglalkozó Falvai Dávid ott idézett tanulmánya időközben alaposan kibővített formában megjelent könyv alakban: *Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben*. ELTE BTK Olasz Nyelv és Irod. Tansz., Bp., 2012.)

A vizsgálódás harmadik köre, a „Magyarország mint ellenség” hasonló erényeket mutat, mint a megelőző részek: egy-egy jól kiválasztott krónika vagy azok csoportja négy különböző hadszíntéren négy különböző oldalról mutatja be a XIV–XV. század során szinte folyamatosan háborúskodó magyarokat. Két – magyar vonatkozásban még nemigen hasznosított – velencei krónika, Enrico Dandolo és Giorgio Dolfin a Velencével folyó XIV. századi háborúskodás folyamán alakuló véleményekről ad képet (együttal újabb értékes adatokat szolgáltatva a magyarokkal is egybekapcsolt Attila-

mítoszok itáliai alakulásáról és a Zára birtoklásáért folytatott elhúzódozó harcokról). A nápolyi küzdelmek kapcsán Csukovits Domenico da Gravina – már Arany János, Miskolczy István és Bellér Béla által is kiaknázott – krónikájának adatgazdag leírásait használja, joggal állítva párhuzamba ezt a leírást a majdnem kortárs Jean Froissart művével (azzal a jelentős különbséggel, hogy Domenico da Gravina műve sok évszázadon át ismeretlen maradt). Az 1440 körüli al-dunai törökellenes harcokról szólva Csukovits a burgundiai Jehan de Wavrin – Kropf Lajos és Nicolae Iorga óta a magyar és a román történetírás által nagy becsben tartott – krónikájára támaszkodik, amelyet a közelmúltban Csernus Sándor is feldolgozott. Mátyás király idejének ausztriai háborúskodásairól pedig Jakob Unrest krónikája alapján fest képet. Ezekben az elemzésekben a szerző mindvégig arra törekszik, hogy a sztereotípiák mögé lásson, számba veszi a krónikások – szövetségesi vagy ellenséges viszonyuk által meghatározott – pozitív és negatív reakcióit, leírásait, és folyamatos kritikai mérlegeléssel próbál közelíteni egy objektívnek mondható képhez.

A monográfia tulajdonképpen témafelvetéséhez a negyedik témakör jut a legközelebb, mely a „Magyarország népeiről”, sokféleségükről a „külföldiek” által alkotott kép rövid (talán túl rövid) felvillantása után a „magyarokról” kialakított nemzetkarakterológiai sztereotípiákat elemzi. Teszi ezt két forráscsoport, a Hans Walther által összegyűjtött „verses mondókák”, valamint a Mohács előtti évek kivételesen gazdag (nemzetkarakterológiai eszmefuttatásokban is bővelkedő) velencei követjelentései alapján. A nemzeti előítéletek történetének kérdésében Ludwig Schmutz, Szűcs Jenő és Kristó Gyula szélesebb középkori perspektívákat felvillantó kutatásaira támaszkodik. Ismét fontos Csukovits értékelése: a XII. századi Freisingi Ottónál felbukkanó és egyes középkorvégi követjelentésekben újra előkerülő negatív jellemzéseket, melyek az irigylésre méltón gazdag ország lakóit hitszegő, csalárd, viszálykodó népek bélyegzik, szembesíti a pozitívabb véleményekkel, megkeresi a XIV–XV.

századi jellemzések közös elemeit, és konstatálja, hogy a kibontakozó kép, a „kemény, harcias, kicsit durva nép” (222. old.) nem is állt oly távol attól az önképtől, amelyet például Werbőczy hangoztatott a *Hármaskönyv* konklúziójában.

Ma is tanulságos elolvasni, hogy egyes velencei követek milyen lesújtó véleményt alakítottak ki a magyarokról. Francesco Massaro például 1523-ban így ír:

„A magyarok általában a világ legrosszabb fajtája. Nem szeretnek és nem becsülnék egyetlen nemzetet sem a világon, s egymást nem szeretik. Mindenki a maga kényelmére gondol, lopják a közt és kevesen törődnek vele. Egymás közt oly titkos gyűlöletet és ellenségeskedést táplálnak, hogy szinte hihetetlen, és dacára ennek, mindennap váltakozva együtt étkeznek, s testvéreknek hinné őket az ember. Nincs náluk igazság és nincsen igazságtalanság, amit – ha hárman-négyen fizetnek – ne lehessen kieszközölni. Nincs semmi engedelmesség közöttük, büszkék és arrogánsak, s nem tudnak sem uralkodni, sem kormányozni, sem nem fogadnak el tanácsot olyantól, aki ért hozzá. Mindig dicsekednek saját dolgaikkal, mindig készek valamit megfogadni, de igen késedelmesek a végrehajtásban. Kevés dologgal foglalkoznak, kivéve a dőzsölést és a köznek meglopását. Ebben nagyon serények, az urak az okai minden bajnak, a nemesek – akiknek száma 43 ezer – tartják a kezükben az állami hatalmat. Azonban mindig viszálykodnak egymással, ravaszsággal, tettetéssel és csalással járnak el. A velük való tárgyalásokban igen óvatosságnak kell lenni, a magyarok a világnak salakja (*la fece del mondo*).” (220–221. old.)

A vizsgálódás utolsó köre két nagy könyvtár Magyarországra vonatkozó ismeretanyagának számbavétele: a kortárs burgundi udvari könyvtár és a valamivel későbbi állapotot tükröző csehországi német származású, de Magyarországon élő Hans Dernschwam könyvtára. A megközelítés szempontja leleményes: szükség van a könyv eddig bemutatott elemzéseiből kibontakozó kép bizonyos korrekciójára, mert az ezekben elemzett források jelentős része a korban nem

volt széles körben hozzáférhető, olykor egyáltalán nem. A bennük leírtak tükrözték ugyan a szerzőik gondolkodását, de hatni nem mindig hatottak. Ahhoz, hogy tudjuk, milyen alapokból építkezhetett egy-egy meghatározott kör ismerete Magyarországról, meg kell vizsgálni, hogy a legjobb könyvtárakban mi állt az olvasók rendelkezésére. Megtudjuk: hiába érdeklődtek intenzíven – törökellenes keresztes terveik jegyében – a burgundi hercegek Magyarország iránt, kevés ismeretük lehetett róla – amúgy kitűnő – könyvtárukból. Hans Dernschwam könyvtárának ehhez képest imponáló gazdagsága pedig nemcsak a „helybéli” fokozott érdeklődését jelzi, hanem mindenekelőtt az ismeretanyag (benne az antik, középkori és reneszánsz geográfia) kiszélesedését, ami csak a könyvnyomtatás felfedezése után vált lehetségessé.

A könyv eredményeit az összefoglalás szintetikus történeti narratívába rendezi: hogyan alakult a honfoglaló „pogány” magyarokról alkotott – szélsőségesen negatív – kép a XI–XIII. századi ambivalens megítélések nyomán a középkor utolsó századaiban. Megállapítja, hogy ad hoc jellelű, nem összegződő tudásra tehetett csak szert „a kontinens nyugati felének lakója” még a késő középkorban is, amit azután csak a XV. századtól kezdve rendszereznek olyan igényesebb leíró geográfiai-történeti munkák, mint Aeneas Sylvius Piccolomini vagy Petrus Ransanus művei. Végül az ország értékelésének tragikus aktualitást ad a török veszély, majd a mohácsi katasztrófa. Bemutatja, hogy az alkalmankénti negatív értéktételek ellenére az összkép alapvetően pozitív, mely kiemeli az ország gazdagságát, egyes uralkodók nagy hatalmát és a magyar katonák harci erejét.

E rövid ismertetés végén térjünk vissza a mű egészének fogalmi kereteire és néhány továbbgondolási lehetőségre.

Az első általánosabb gondolat: mit értsünk Nyugat-Európán? A könyv címének ez az eleme semmilyen formában nem tér vissza a szövegben magában, sem a középkori Európa-gondolatról, vagy azon belül a Nyugat-Európa (*Europa Occidens*) fogalmáról született tengernyi szak-

irodalomra való bármiféle utalásban, sem azoknak a forrásoknak a területi megoszlásában, amelyek elemzésével Csukovits Enikő bemutatja a „magyar-kép” középkori alakulását. Ami az utóbbi problémát illeti, lehetne reklamálni: hol vannak az angol vélemények (Laszlovszky József, Bárány Attila és Papp Zsuzsanna könyve, az *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban* [Máriabesnyő, Attraktor, 2008.] bekerült ugyan az irodalomjegyzékbe, de nemigen hasznosult), vagy hol vannak a spanyolok (amiről Gábrriel Asztrik, majd Vajay Szabolcs írt annak idején), vagy Németalföld, vagy a szélesebben értelmezett német föld képviselői? Pedig épp a könyvben tárgyalt korban, a konstanzi és a baseli zsinatokon kezd körvonalazódni egy olyan nagyobb nyilvános tér, amelyben már valóban értelmezni lehetne azt, hogy Nyugat-Európa egyféle véleményalkotó közösség, amelynek az itt felsoroltak mind fontos részei. Ide tartozna a skandináv Észak is: Svédország, Dánia, Norvégia. Lehet, hogy nem igazán jogosult a források e szélesebb körét számon kérni a monográfián, mely bevallottan egy szűkebb, logikusabb, konzisztens egység bemutatására törekszik: azokéra, akik Magyarország nyugati és délnyugati szomszédjaként valóban közelebbi kapcsolatban voltak vele, és ezért is lehetett mértékadó a róla alkotott véleményük – a távolabbi „Nyugat” részeként egyedül Franciaország csatlakozik ehhez az együtteshez. Akkor viszont talán érdemes lett volna más címet adni a könyvnek.

Annál is inkább, mert ami a Nyugat–Kelet megkülönböztetést (és esetleg Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa ezen belüli különválasztását) illeti, ennek nemcsak historiográfiai jelentősége van, de ki kell hatnia az elemzés szempontrendszerére is. A magyarokról alkotott véleményekben, az őket barbárnak, civilizálatlannak tartó „nyugati” utazók kritikus szavaiban ugyanis – ha innen nézzük – közrejátszhatott az a meggondolás is, ami a magyarok „durvaságát” annak tudta be, hogy ők a „keleti” (hun, szittyá) barbárság képviselői – mint magukról mondták is –, és hogy Európa határvidékén élnek, ahova a civilizáció és a kereszténység megkés-

ve érkezett el nyugatról, és még nem eléggé hatotta át a társadalmukat. Ennek a problémakörnek nem sok nyoma van a könyvben. Azért, mert nem is volt ilyen középkori vélemény Csukovits Enikő szerint? Ez is érdekes eredmény lehetne, ha a gondolat felvetődne. Persze azt is meg tudom érteni, ha idegenkedik ettől a – többek között Szűcs Jenőre visszavezethető, bizonyos értelemben evolucionista – gondolatkörtől, ha itt nem kíván belebonyolódni. Ebben az esetben valóban ki kellett volna hagyni Nyugat-Európát a címből. E megfontolásra érdemes lett volna egy második körben Magyarország északi, keleti, délkeleti szomszédjait (cseheket, lengyeleket, románokat, bolgárokat, görögöket, sőt: törököket) bevonni egy ilyen szempontú vizsgálatba.

Egy utolsó probléma: hol maradt a „magyar-kép”-ből a kép? A könyv címlapján reprodukált és az előszóban idézett XIV. századi strasbourgi falképet leszámítva, miközben a szöveges forrásokból figyelemre méltóan sokszínű és gazdag választékot von be vizsgálatába, a képi forrásokra nem terjed ki a monográfia figyelme. Pedig a képi ábrázolás a geográfiai munkák, térképek egyik lételeme, ezen túl a nemzeti sztereotípiák egyik megnyilvánulási módja is, a fiziognómiától a viseletig, a női szépség megnyilvánulásaitól a harcosok fegyverzetéig. Csak egy példa: mennyivel teljesebb lehetett volna Zsigmond király jellemzése, ha a róla született leírások mellé odakerülnek a róla készült portrék is!

Hiba lenne azonban egy kiváló munkán azt számon kérni, amivel nem kívánt foglalkozni. Befejezésül ezért visszatérnék a mű erényeire. Csukovits Enikő a magyar történeti kutatás egy fontos, sokat művelt területén, impozáns mennyiségű új forrásanyag összegyűjtésével és új szempontrendszer szerinti elemzésével első ízben tárgyalta szintetikus módon e problémakört. Az olasz, francia, osztrák és német források legfrissebb kritikai kiadásain, valamint a hazai és nemzetközi tudományosság mértékadó munkáin alapuló elemzései mintaszerűen kritikus és kiegyensúlyozott következtetésekhez vezettek.

Deák Ágnes: „Zsandáros és policzájós idők”

ÁLLAMRENDŐRSÉG MAGYARORSZÁGON,
1849–1867

Osiris, Bp., 2015. 662 old., 3980 Ft

A terjedelmes monográfia több mint másfél évtizedes kutatómunka összegzése. A kutatást Deák Ágnes, nagyon is ésszerű megfontolásokból, az első, kiváló és méltán sokszor hivatkozott monográfiája („*Nemzeti egyenjogúsítás*”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Bp., 2000) elkészítéséhez végzett kutatásokkal párhuzamosan kezdte meg. A témába vágó első közleménye tizennyolc évvel ezelőtt jelent meg, amelyet további tanulmányok, közlemények és egy kismonográfia követett, összesen több mint egy tucat publikáció. Eközben angol nyelven monografikus összefoglalást jelentetett meg az 1849 és 1867 közötti időszakról (*From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise. 1849–1867*. Highland Lakes, 2008), amelynek legfőbb tanulságait egyben egy a nagyközönségnek szánt sorozat általa írott kötetében is közzétette. Jelenleg Deák Ágnes a magyar historiográfiában összefoglalóan leginkább az abszolutizmus vagy az önkényuralom korának nevezett, újabban mindinkább a kutatók érdeklődésének homlokterébe kerülő korszak legeredményesebb kutatója és legjobb ismerője – és akkor még nem is említettem életrajzi összefoglalását, szövegkiadását és tanulmányait Deák Ferenc 1849 utáni pályájáról.

A kutatás és a könyv tárgya, korabeli szakkifejezéssel élve, az államrendőrség magyarországi működése. Az „államrendőrség” *terminus technicus*nak vagy színönimáinak, a magasabb vagy titkos rendőrségnek leginkább az 1945 utáni államvédelmi, állambiztonsági vagy politikai rendőrség szakkifejezés felel meg: tehát elsősorban az ún. belső ellenség megfigyelését és felszámolását végző szervezetet jelöli, de fel-

öleli a hírszerzéssel, illetve a kémelhárítással kapcsolatos tevékenységet és apparátusokat is. Magyarországon a szerző az 1849 és 1867 közötti szűkebb Magyarországot (az ún. Magyarokoronaországot, Magyarországot, majd Magyar Királyságot) érti, de (a Katonai Határvidék kivételével) kitekint a magyar korona többi, ekkor külön kormányzott országára, sőt a Habsburg-birodalom nyugati és északi területeire is.

Szerző rendkívül széleskörű leltári (és könyvtári) kutatásokat folytatott. A forrás- és irodalomjegyzék kilenc közyűjteményt sorol fel, három-három bécsi, illetve budapesti leltárt 29, illetve 46 fondját vagy állagát. Közülük a legfontosabbnak a bécsi (közös) külügyminisztérium Informationsbüro címmel a kiegyezés után létrehozott irategyűjtése bizonyult, amely az 1849 után államrendőrségi tevékenységet végző szervek legfontosabb iratait tartalmazza. Ezek az iratok tehát fennmaradtak, míg az 1848-ig működő elődszervezet iratainak nagyobb része 1927 júliusában a híres *Justizpalastbrand*nak esett áldozatul. Az 1849 utáni időszak kutatói annyiban is szerencsésebbnek mondhatják magukat, hogy a bécsi hatóságok mellett magyarországi szervek (a III. hadsereg-parancsnokság, a kormányzóság, majd a Helytartótanács) is foglalkoztak titkos adatgyűjtéssel, s az így keletkezett iratok, ha töredékesen és megcsonkítva is, szintén ránk maradtak. Az 1848 előtti hatóság működésének, a titkos hálózat felépítésének, állományának és tevékenységének a feltársa tehát jóval körülményesebb, ezzel szemben a kutatók egy speciális forrástípus segítségével teljes vagy csaknem teljes képet alkothatnak a birodalmi kormányzathoz befutó bizalmas jelentésekről. A bécsi információs iroda magyar-erdélyi osztálya által a legszűkebb birodalmi vezetés számára 1837 tavasza és 1847 vége között hetente vagy hetente két alkalommal néhány példányban összeállított jegyzőkönyvek (*Informationsprotokolle*) leginkább a késői Kádár-korszak napi operatív információs jelentéseivel (NOIJ) állíthatók párhuzamba: ilyen jellegű összesítés viszont az 1849 utáni korszak kutatóinak nem áll rendelkezésére.

A magyar állam- és nemzetközpontú történetírás hosszú ideig vonakodott a könyvben tárgyalt korszak kutatásától, mivel az újkori magyar történelem egyik mélypontjának tekintette. Sashegyi Oszkár ezelőtt fél évszázaddal alapvetően és maig érvényesen mutatta be a sűrűn bekövetkező változásokat az akkori közigazgatásban, egyes részleteiben azonban még az sem igazodik el egykönnyen, aki valamelyik időben közeli korszak talán tájékozott kutatójának hiszi magát, vagy oktatnia is kell e korszak történetét. Deák Ágnes jártassága e téren egyedülálló, és biztos kézzel igazítja el az olvasót a korabeli igazgatás- és szervtörténet útvesztőiben.

A könyv törzsét a bevezetést követően tizenkét fő fejezet alkotja, majd a főszöveg az összegzéssel zárul. Az első fejezet a birodalmi államrendőrség 1849 előtti tevékenységét tárgyalja, a második a köztörténetbe, illetve az általános igazgatástörténetbe ágyazva a rendfenntartó szervezetek működését 1849 és 1867 között. A következő négy fejezet elrendezése a kronologikus elvet követi: egy-egy fejezet tárgyalja az Alexander Bach belügyminiszter, majd a Johann Kempen báró rendőrminiszter által irányított szervezet működését, ezután az államrendőrség tevékenységének bemutatása következik a Habsburg-birodalom 1860–1861. évi válsága, majd a provizorium idején, egészen a kiegyezésig. Már korábban is sok szó esik az ügynökökről, pontosabban a szervezetben betöltött szerepükről, a következő hat fejezet közül azután kettő magukkal az ügynökökkel, valamint az 1849 előtti előzményekre is visszatekintve a postai titkos páholyokkal foglalkozik. Egy fejezet szól a szervezet finanszírozásáról, egy pedig bemutatja, miként ment végbe a szervezet felszámolása az Andrássy-kormány kinevezését követően. Az utolsó fejezet a megfigyelt társadalom önvédelmi mechanizmusait vizsgálja. E fejezetekben a szerző társadalomtörténeti nézőpontokat is alkalmaz, és amennyire a források megengedik, a mikro-történetírásra jellemző megközelítésmódot is alkalmazza az ügynökpályák felvázolása során.

Deák Ágnes alapvetően, és pedig szakmánkban külön is említésre

méltóan kiemelkedő arányban olyan forrásokra támaszkodott, amelyeket ő maga tárt fel és értékelt. Mesteri művelője a kirakós játéknak, ezen belül is a legnehezebb változatnak, amikor is a rendelkezésre álló darabkákat a kép előzetes ismerete nélkül kell összerakni, s feltételezem, hogy az összegyűjtött anyag igen nagy hányadának sikerült is helyet találnia az általa kirakott képen. Más szóval és megközelítésben, koherens, igényesen megformált és világosan, logikusan strukturált szöveggé szervezte az általa feltárt és feldolgozott anyagot.

Az államrendőrségnek a közigazgatásról elkülönülő szervezete az 1780-as évektől fogva épült ki a Habsburg-birodalomban. Irányítása rövidesen egy új udvari főhatóság alá került, amelyet néhány év múlva a cenzúraügyek felügyeletével is megbízták. Ez volt a *Polizeihofstelle*, amelynek illetékessége azonban nem terjedt ki a magyar korona országaira, így a Lajtán innen csak titkos hálózatot működtethetett. 1830 után több német állammal együttműködésben Mainzban külföldi információs központ is létrejött. Ebben az időszakban a szervezet tevékenysége elsősorban a politikai-kulturális elit, illetve részben az ennek utánpótlását biztosító tanulóifjúság megfigyelésére irányult. A *Polizeihofstellét* 1848 tavaszán feloszlatták, feladatkörét a Lajtán túl a belügyminisztérium vette át, a magyarországi hálózat 1848 tavaszán felbomlott, és a mainzi iroda is beszüntette működését. 1849–1851-ben a rendőrséget az immár összbirodalmi belügyminiszter és a területi közigazgatási vezetők irányítása alatt szervezték újra, s Bach ebbe a rendszerbe illesztette volna az újonnan felállított csendőrséget, ti. a „zsandárokat” is. A csendőrséget főfelügyelője, Kempen azonban kezdettől fogva függetlenítette a területi közigazgatási vezetőkől, 1852 júniusára pedig elérte, hogy – visszatérve az 1848 előtti modellhez – némileg más néven (*Oberste Polizeibehörde*) visszaállítsák az önálló rendőri főhatóságot is. Míg Bach egy bonyolult és alapvetően decentralizált rendszert hozott létre, Kempen sikerrel centralizálta azt; míg a belügyminiszter maga is nehezen alkothatott (s a történész is nehezen alkothat)

képet az ügynökhálózatról, a rendőriminiszter arra törekedett, hogy minden egyes ügynök nevét és munkáját ismerhesse (s ennyiben a történész dolgát is megkönnyítette). Az 1848 előtti célokhoz, gyakorlathoz és állapotokhoz képest alapvető változások történtek. Megváltozott a cél: a feladat immár az egész társadalom, vagy legalább is a legtöbb nagy társadalmi csoport megfigyelése lett. Most már a magyar korona országaira is kiterjesztették a korábbi lajtántúli rendszert: a szűkebb Magyarországon az újonnan szervezett, tapasztalt lajtántúli rendőrtisztviselők által vezetett rendőrség, azaz a „policzáj” az öt rendőr-igazgatóság és az alájuk rendelt összesen hét rendőrbiztoság a belügyminiszter, később a Legfelső Rendőrhatalóság vezetője mellett a hadsereg-főparancsnokság rendőri osztálya, az ideiglenes helytartó, a katonai és polgári kormányzóság, majd főkormányzóság rendőri osztálya irányítása alatt állt. Kempennek az évtized végén bekövetkezett bukásával egyidejűleg az általa alapított hatóságot minisztérium-má keresztelték át, az Októberi Diploma kibocsátását követően a magyarországi rendőrség a rendőriminisztérium mellett a főkormányzóság helyett a visszaállított (viszont 1861 ősztől) helytartótanács élén álló elnöktől, illetve helytartótól került függésbe – pontosabban attól is függésbe került. Ez a szervezet, bizonyos módosításokkal a rendszerváltozásig, azaz a kiegyezésig, 1867 tavaszáig fennmaradt, végleg április végén – azaz már az Andrássy-kormány idején, de még a koronázás előtt – szüntette be működését. Ekkorra a foglalkoztatott ügynököket szélnek eresztették, a rendőrségi szervezetek anyagát, illetve ami belőle még megmaradt, vagy Bécsbe szállították, vagy megsemmisítették. Iratmegsemmisítési akciókra azonban már korábban, „a szorongatottság hónapjaiban”, a birodalom változások hónapjaiban, 1860–1861-ben is sor került. Ekkor az „októberi férfiak”, ti. az Októberi Diploma nyomán kormányra került magyar konzervatívok és a még a neoabszolutizmus által létrehozott rendőr-igazgatóságok egyaránt, ámde külön-külön, a legkompromittáltobbnak minősíthe-

tő iratok elrejtésén, a rendőri működés nyomainak eltüntetésén munkálkodtak, holott akár együtt is működhetek volna, ha ebben nem akadályozza őket a kölcsönös bizalmatlanság amiatt, hogy a kormányrúd azok kezébe került, akik korábban maguk is célszemélyek voltak.

Miután az első részben a foglalkoztatók szerinti csoportosításban bemutatta a magyar korona országai-ban foglalkoztatott besúgóhálózatot, a szerző a hálózati személyek összetételének, motivációiknak, alkalmazásuk és javadalmazásuk módjának vizsgálatára, majd néhány jellegzetes és többé-kevésbé eredményes pályát befutó besúgó pályaképeinek felvázolására összpontosít. A besúgó, ügynöki szerep vállalásának indítékai között a megélhetési kényszert, az általánosabb vagy konkrét érvényesülési vágyat említi (utóbbit akár karriervágynak is nevezhetnénk), mások a szolgálat vállalását egy játszma részeként foghatják fel, hogy így legitim céljaikat valósíthassák meg, ismét mások akár politikai meggyőződésből is vállalhatták e szerepet (mint sokan 1848 előtti elődeik közül). Hogy a szervezet a szolgálat vállalását mivel tudta ellentételezni s ezzel vonzóvá tenni, annak a felvonultatott adatok szerint számos formája létezett – a kitüntetést kivéve. A besúgók jelentős kisebbsége honorálás nélkül, az 1989 előtti politikai rendőrségi zsargon szerint „hazafias alapon” vagy inkább „birodalomfias” alapon vállalt ilyen tevékenységet. Deák Ágnes a Kempenhez befutott kimutatások alapján összeállította az 1852 és 1858/9 között a magyar korona országai-ban (Horvát-Szláviaországokat és a Határőrvidéket kivéve) alkalmazott besúgók adatbázisát, amelyet azután a nemi, felekezeti és foglalkozás szerinti megoszlás szempontjából elemez. Ilyen részletes elemzést lehetővé adókkal nem rendelkezünk sem az 1848 előtti, sem pedig az 1860 és 1867 közötti állományról. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy – a megváltozott célokkal összhangban – az állomány összetétele is markánsan eltér az 1848 előttről: a besúgók túlnyomórészt a korábbiakénál alacsonyabb státuszúak (s egyre többen kerültek ki az alsó középosztályból vagy az alsó néposztályokból),

közöttük most már feltűntek nők, zsidók, iparosok és kereskedők. Mindamelllett a volt és tényleges hivatalnokok és katonák száma még mindig az azonosítható foglalkozásúak közel felét (46%-ot) tette ki, s a hivatalnokok alkalmazása az 1860-as években még inkább erősödött, azaz az összetélt illetőleg sokban visszatérés történt az 1848 előtti állapotokhoz.

Ezt az elemzést követi az ügynökök jellegzetes típusainak elkülönítése s egyben annak vizsgálata, miként hatott ki szerepvállalásuk sorsuk alakulására. Jó néhány informátor besorolása nehézségekbe ütközik, mivel ők egyidejűleg több típus jellemzőit egyesítették: a kísérlet azonban egészében véve eredményes, s más korszakok kutatói számára is termékeny kiindulópontot kínál. A legsikeresebbnek a „kétlaki emberek” (a „megtért” forradalmárok) bizonyultak. A hivatásos rendőrügynökké válást a gyakori kurzusváltások nehezítették, a rendőri területre mintegy kiránduló értelmiségieknek, ha a „kaland” rövidtávon sikert hozott is, meg kellett fizetniük annak árát hosszú távon – a kevés példa legalább is ezt mutatja. Sikeres utat jártak be viszont a többnyire „mellékállásos” (vagy másodállásos) informátorok, többnyire értelmiségiek és hivatalnokok (s az 1848 előtti informátorok nagy többsége is valóban idesorolható). Végül külön típust képeznek a kifejezett kalandorok (bár a kalandorvonások több más típus képviselőinél is fellelhetők). Hat rövid konfidensportré következik ezután: a legsikeresebb ügynök, Wargha István életútjának Szerző kismonográfiát is szentelt. (*A koronás Wargha. Egy kettős-ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.* Akadémiai, Bp., 2010.) Wargha nem egyszerűen „kétlaki ember”, hanem, legalább is kezdetben kettős ügynök volt, aki nemcsak a korona feltalálásában játszott kulcsszerepet. Megítélése során sokkal súlyosabban esik viszont a latba, hogy az 1849 utáni szervezkedések több vezetőjét is bitófára juttatta. „Kétlaki ember” volt Ludasi Mór újságíró is – Deák 1865 májusában az ő tollával hozta nyilvánosságra, hogyan képzeli el a kiegyezési tárgyalások forgatókönyvét, így az ő neve, Wargháéhoz hasonlóan, a köztörténetből is ismer-

rős. Ludasi a 60-as évek közepétől egyszerre volt a magyar konzervatívok és a bécsi rendőrminisztérium bizalmasa, később Andrassy Gyula sajtófőnöke és Beust kancellár, majd külügyminiszter informátora, akinek a kettős lojalitása, immár a Wargháétól eltérően, az egykorú közvélemény előtt rejtve maradhatott. (Kérdés, hogy Andrassy előtt is, aki az 1870-es évek végén, immár közös külügyminiszterként, ismét alkalmazta.) A többi konfidens neve már jóval kevésbé ismert. Az Októberi Diploma időszakában rendelkezési állományba helyezett budai tanár, Rotter Lajos, aki a rendőri területre „kiránduló” értelmiségi típusát testesítette meg, szervezte és irányította a rendőrminisztérium pestbudai informátori hálózatát. Az 1848 előtt informátori múlttal rendelkező, ugyanakkor főállású karrierjét sikeresen építő Szekrényessy Endre a „mellékállásos” besúgókat képviseli, Lewis Lajos motívumai között valószínűleg a szabadkőművesség ausztriai legalizálásának elősegítése is szerepelt, miközben rendszeresen jelentett a páholyokban folyó munkáról is.

A közvélemény, miként a reformkorban, az önkényuralom idején is a ténylegesnél nagyságrendekkel nagyobbra becsülte az alkalmazott besúgók létszámát. Felsőbüki Nagy Pál 1825-ben úgy vélekedett, hogy minden faluban fülel egy-egy besúgó, Noszlopy Gáspár 1851-ben húszezres besúgóhadról vélt tudni, miközben a tényleges létszám lényegesen alacsonyabb volt. Deák Ágnes a magyar korona országaiból (Horvátország és a Katonai Határőrvidék kivételével) a Bach-korszak elejére vonatkozóan összesen 167 fizetést húzó, tehát nem alkalmi rendőrbesúgó személyét azonosította. Az említett szám nem foglalja magában a teljes informátori hálózatot, ugyanakkor a nagymértékű fluktuáció miatt egy-egy időpontban a tényleges létszám ennél jóval alacsonyabb volt – számításaim szerint számuk egy-egy évre vonatkozóan 100-nál valamivel kevesebbre rúghatott. Ez egybevág az 1846-ban futtatott fizetett besúgók általam ismert számával (87), igaz, ez utóbbi szám a horvátországi spicliket is tartalmazza. A hálózat fenntartására fordított forintösszegek az 1850-es évek ele-

jén hasonló nagyságúak voltak, mint 1848 előtt (azaz tízezres nagyságrendűek), a kiadásokat a közvélemény a létszámhoz hasonlóan ugyancsak nagyságrendekkel becsülte túl.

Szerző megállapítja, hogy miközben a fluktuáció is jelentős mértékű volt, jó néhány ügynök szolgált másfél évtizedig, vagy még hosszabb ideig. Az utóbbi jelenség 1848 előtt is kimutatható: 1846-ban nyolc olyan ügynök húzott fizetést, aki már 1840 előtt, sőt 1830 körül is a *Polizeihofstelle* szolgálatában állt. Két rövid, de a birodalom számára annál válságosabb időszakban, 1848–1849-ben és 1860–1861-ben viszont a hálózat egyenesen szétzilálódott.

Külön fejezet foglalkozik a *cabinet noir*, a postai titkos lózsik hálózata, az ott folyó levélbontogatási tevékenység vizsgálatával. Az intézmény 1849 utáni történetét először és itt Szerző foglalja össze. A *Chiffrecabinet* a kabinetiroda, illetve az Államkancellária, majd a külügyminisztérium keretei között működött, Mária Teréziától Ferenc Józsefíg az uralkodó közvetlen felügyelete alatt, s a kabinetnek alárendelt szolgálat által produkált eredményekhez az államrendőrség vezetőinek – még Kempennek is – legfeljebb a rendszeres hozzáférést sikerült elérniük. A postai levélbontogatásnak rendkívül kevés tárgyi bizonyítéka (ti. felbontott levélről készített másolat vagy jelentés) maradt fenn.

A mű végén Szerző ismét visszatér a rendőrségi informátorhálózat 1867 tavaszán bekövetkező felszámolásának körülményeire. A közvéleményben, legalább is Pest-Budán jelentős igény mutatkozott a múlt e szelvényének feltárására: ezt fejezték ki az 1860/61-ben, majd 1867 körül kerülő ügynöklisták. Igaz, az ezeken szereplő személyek legfeljebb tizedéről vagy még kisebb hányadáról bizonyítható a rendőrséggel való kapcsolat. Az Andrassy-kormány és a Deák-párti kormányok, de a hatalomba a kiegyezést követően nyolc évvel bekerült korábbi balközép is inkább a fátyolvetést választotta, míg a szembenézés, a rámutatás és a társadalmi megbélyegzés igényét csak a 48-as ellenzék képviselte. Az olvasó e ponton elkerülhetetlenül úgy érzi, hogy *etiam de nobis fabula narratur*. Persze

a különbségek is jelentősek. Az 1867 előtti politikai rendőrség nyílt államnyának vagy annak jelentős részének a neve „valós időben” nyilvánosságra került, ti. megjelent a tisztí, igaz, nem rendszeresen kiadott címtárakban. A titkos ügynökök óriási többségének kiletére ugyanakkor csak a Monarchia összeomlása után, az immár megnyíló bécsi levéltárakban folytatott történeti kutatások nyomán derült és derül fény. Ezek alapján azonban most már az is tudható, hogy korábbi informátorokból, ügynökökből, ha a lelepleződést életükben elkerülték is, 1867 után nem lett miniszter vagy államtitkár, s képviselő is alig. Korunkban viszont viszonylag hamar megnyíltak a levéltárak, bár távolról sem teljesen; s tudományos kutatók munkáiból, ügynökadvászok „leleplezéseiből”, s háttérben maradó rejtélyes források által csepegtetett „információkból” egyre többet tudunk meg az 1867 előtti politikai rendőrség nyílt és titkos állományáról és az általuk működtetett informátor-hálózatról. Mindamellet mindinkább úgy tűnik, különösen 2010 óta, hogy a kérdéskör kutatóinak még hosszú ideig azokkal a hagyományos módszerekkel kell dolgozniuk, mint amilyenekkel Deák Ágnesnek is kellett.

Szerzőnk műve több mint másfél évtized kutatómunkáját összegző, eredményeit és megformálását illetően lenyűgöző alkotás, a magyar újkorral foglalkozó legújabb történetírás egyik legkiválóbb darabja. Sokban egyenesen definitív munka – érvényessége megítélésem szerint mindenestre többszörösen tovább tart majd, mint a Bach-féle definitívum (1853–1860) –, s eredményei remélhetőleg mielőbb bekerülnek a nemzetközi tudományosságba is.

Kovai Melinda: Lélektan és politika

PSZICHOTUDOMÁNYOK A MAGYAR-ORSZÁGI ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN. 1945–1970

KGRE – L'Harmattan, Bp., 2016. 510 old., 4990 Ft

A XX. század közepe magyarországi pszichológiájának és pszichiátriájának belső és külső társadalomtörténetét eddig nem tárta fel senki. Kovai Melinda könyve ezt a hiányt pótolja. Nagy vállalkozás: alapvetően szociológiai és társadalomtörténeti beállítódást és az „új pszichológia-történetírás” kereteit használó áttekintés a hazai pszichológia és pszichiátria, valamint a mentálhigiénés ellátórendszer történetéről egy nemzedéki időszámban.

A rendkívül alapos, gondos bibliográfiával és mutatóval készült feldolgozás elsősorban a magyar, a szerző által „pszichotudományoknak” nevezett társadalmi gyakorlatok történetéről főként az 1945 és 1970 közötti korszakra összpontosít, de mindkét irányban el is tér ettől. Igen alapos levéltári munka és sok személyes dokumentum, interjú használatával és elemzésével mutatja be főként a magyar klinikai mentális szakmák, a pszichiátria és a pszichológia, valamint a politika által hol progresszív, hol polgári reakciónak tartott gyermekközpontú nevelés hányattatásait. A politikai szerepvállalás, majd a politikától távolodás dinamikájának bemutatása közben az intézmények, főként a „Lipót”, azaz a Lipótmezőn egykor működő országos hatókörű elmekórház és a személyes sorsok drámai bemutatása igen izgalmas olvasmánnyá is teszi a könyvet. Ez pedig Edwin Boring (*A history of experimental psychology*. Appleton, New York, 1950.) sorsát a szerző nevében hordozó könyveitől kezdve nem könnyű a pszichológia-történetírásban, hacsak nincsen valami személyes botránnyról szó.

„Jelen elemzés, amely a pszichológiát a termelési viszonyok kontextu-

sában helyezi el (amelynek »szerves« része a tudat vagy a szubjektum »termelése« is – minden pejoratív felhang nélkül), a magyar társadalmat is az államközi viszonyok szintjén zajló termelési és felhalmozási folyamatok terében értelmezi” (466. old.). – Ez a mondat nem egy kora hetvenes évekbeli újbalos elemzésből, hanem a mai, igen alapos monográfia konklúzióiból származik.

A könyv általam kiolvasott lényegi mondanivalóját mutatom be először, s aztán térek át a részletesebb elemzésre. Az „ember belső világára vonatkozó szaktudás” – amit egyébként a szerző nem minden malícia nélkül „pszichotudományokként” emleget – a sorsszerű társadalmi körülmények által meghatározottan fejlődött, lehetőségeit a vizsgált fő korszakban Magyarországon a szovjet birodalom „húzd meg, ereszd meg” játéka határozták meg. A hozzám hasonló naiv résztvevők érezhették úgy, hogy egy felzárkózás lelkes ágensei, s amikor később beszámolnak erről, önámítóan egy „társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése” hőstörténetét mesélik el (Pataki Ferenc: *A magyar pszichológia történeti útjának tanulmányai. Magyar Pszichológiai Szemle*, 34 [1977], 563–58. old.; Pléh Csaba – Bodor Péter – Lányi Gusztáv: *Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése. A magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében, 1945–1970*. In: uók (szerk.): *Ónarc-kép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya, Bp., 1998. 303–310 old.). Mindez csupán illúzió volt. A könyv fő mondanivalója, hogy a kádári konszolidáció közben ezen szakmák öndefiníciója az „elmaradás-felzárkózás” motívumát variálta, ám ezt a szociológus történész most leleplezi: valójában a nagypolitika határozta meg.

Az egykori résztvevők apolitikus alhalmaza szerint, ezt előrebocsátom, a felzárkózási igyekezet és a depolitizáció volt a fejlődés, a haladás kulcsa. A dezilluzionista történész szerint természetesen már a „fejlődés” és a „haladás” kifejezések használata is félrevezető. Itt érezhető egy belső ellentmondás. A tudomány és a kultúra alakulását elemző radikális szociológiai program nem

helyesli a „haladáshoz” hasonló értékkel fogalmakat, a szerző balos énjé vizont nehezen tudna meglenni nélkülük. Nem bántás akar lenni ez a „balos” jelző, csak annak érzékeltetése, hogy a dezilluzionista Kovai sokszor mégis naivan elkötelezett. Egy példa elég ennek bemutatására. A felvezető fejezet jogosan mutat rá, hogy maga a „pszichológia” is társadalmi hálózatok keretében változó dolog. Majd ugyanitt kapunk egy mesét is a „jó Leninről” meg a „gonosz Sztálinról”: „A lenini időszakban a pszichotudományok a nagy társadalmi átalakulás egyik legfontosabb szakértői technológiájaként működtek”, ám azután Sztálin idején „a pszichotudományok forradalom óta kiépült óriási intézményrendszerét a közoktatás, a gyerekkor, a hadsereg és a munka világában teljesen felszámolják” (20–21. old.).

Nekünk, egykori résztvevőknek a „pszichotudományok” kifejezés sem ártatlan. Valójában az önszervezés instrumentálisában, ebben a Foucault-t követő retorikában ez a megnevezés összemosza a pszichológusok és a pszichiáterek világát. Ma, amikor számos mozgalom próbálja a saját identitáshoz való jogot mindenki számára biztosítani, igen különös ez a retrospektív megkérdőjelezés. Akkoriban azoknak az embereknek igen fontos volt, hogy sem nem pedagógusok, sem nem pszichiáterek. A szociológus mondhatja erre, hogy illúzió volt a distinkció, a történésznek azonban akkor is éreznie kell, hogy e korban maga ez a küzdelem az identitásért igen fontos volt, nemcsak a vélt presztízst, hanem a saját sziget, az autonómia igénye miatt is.

Még két előrebocsátott megjegyzés. A formálódó „pszichotudományok” az újbalos retorikának megfelelően végig elmaraszthatók abban, hogy beavatkozási programjaikban, a tágan értelmezett „terápiákban” az egyén alakítására összpontosítanak ahelyett, hogy a társadalmat akarnák megváltoztatni. „A korabeli szakembereknek nem állt érdekükben a társadalom megváltoztatását ambicionálni” (473. old.) – hangzik a lesajnáló megjegyzés igen sokszor a könyvben. Kovai hetvenes évekbeli *alterjei* ezt úgy fogalmazták volna meg, hogy a pszichológia

burzsoá reformista törekvés, s nem forradalmi. Ezt a vádat lehajtott fejével meghallgattuk akkoriban mind a párttitkároktól, mind a kritikai elmélet harcos képviselőitől, aztán továbbmentünk.

A másik előzetes megjegyzés, hogy Kovai értelmezésében az érintett tudományok és gyakorlatok, a Foucault-t követő gondolkodásnak megfelelően, az „önmagunkkal bánás” társadalmi rendszerei. A szubjektumalakítási keretben azonban hiányzik az a gondolatmenet, amely a mi alkudozó ifjúságunkat irányította: hogy a pszichológia nem megváltásra törekvő, hanem e világi segítő hivatás, mely a gondokkal küzdő embereket abban támogatja, hogy éppen itt, éppen most egy kicsit jobb legyen nekik. Kovai maga is látja, hogy ennek a szubjektumalakulásnak más terepeit is figyelembe lehetett vagy kellett volna vennie. Nem mondja meg ugyan, hogy mit hiányol magától, de ilyen lehet például a vallások és a szekularizáció egykori kerete és következményei. Létre kellett jönnie a modern individuumnak, akire a Foucault-féle önszabályozás vonatkozik. Tudom, hogy ez a modernizáció egy sajátos, ha úgy tetszik, „polgári” felfogása. A pszichológia hivatása az én felfogásomban a szekularizált egyénhez kapcsolódik.

A nagy átalakulások, a kikényszerített modernizáció egyben individualizáció is. Olyan individualizáció, melyet a Kádár-korban mind a pártnomenklatúra és -ideológia, mind a népies ellenzék becsmérelt, önzésnek, bezárkózásnak tartott.

A könyvnek – az új pszichológia-történetírásban szinte elvárt – mítoszozlató célja is van. A pszichológia hatvanas–hetvenes évekbeli „újjaszületése” s az ezt kísérő felzárkózási keretezés nem tényeket ír le, hanem a korszak vezetőit és szorgos munkásait irányító önáltatás – hirdeti Kovai. Valójában a pszichológia esélyeit a nagypolitika, a „békés egymás mellett élés”, az „enyhülés” és hasonló keretek adták meg. Ez biztosan igaz, de ebben a formában kevés konkrétumot ad a „pszichotudományok” megértéséhez. S leszögezhetjük, kissé lekezelően, hogy maga ez a „felzárkózás a fejlett Nyugathoz” sajátos szellemi

gyarmatosítottági szemléletet sugall. Mondhatjuk azt, Szilágyi Ákos nyomán (Két globalizáció Magyarországon. 2000, 2002, 6. szám, 10–36. old.), hogy igazából itt, a szovjet/ orosz kényszerglobalizáció keretében, éppen ennek az elidegenítő hatása erősítette a nyugatos azonosulást. A mára kevésbé használt centrum–periféria-retorikában megfogalmazva, a „pszichotudományok”, amikor lehetett, inkább a Nyugat, mint a szovjet perifériája szerepet választottak.

A könyv másik dilemmája kellemesebb. Miközben intézménytörténetet ad, illetve sorsokat mutat be, ami a szociológiai történetírás szokása, néha mégis kinyitja a könyveket is. Néha szó van a pszichológusok mondanivalójáról is. Én ezt a régi iskola képviselőjeként fontosnak tartom.

A könyv két fő részből áll. A 100 oldalas első rész elsősorban a későbbiekben is központi szerepű magyar elmeegészségügy 1945 előtti történetét tekinti át. Kovai részletesen s gazdagon mutatja be az országos intézet (Lípót)–közkórház–klinika háromszög váltakozó szerepvizonyait, oktatási és gyógyító tevékenységét. A gyermektanulmányi mozgalom, a pszichoanalízis, a tanácsadók létrejötte mind megfelelő helyet kap, akárcsak a rövid, 1918–19-es forradalmi időszak átalakulásai. Az egyetemi és tágabban akadémikus pszichológiával azonban szűkkeblűen bánik ez az „előzmények” rész (is). Az első időkből hiányzik Posch Jenő vagy Pikler Gyula, akárcsak Dienes Valéria. A két háború között Kornis Gyulát nem is említi, szintén kimarad a szegedi egyetem Várkonyi Hildebrand fémjelzte nagy szerepe a tanárképzés modernizálásában, Piaget propagálásában. Várkonyi csak mint a budapesti tanszékre pályázó s mint pedagógiai szakszervezeti vezető jelenik meg, Karácsony Sándor egyszer fordul elő a könyvben, Mérei Ferenc kapcsolódásai keretében. Ez nem csekély hiány, hiszen a katolikus és protestáns neveléslelektani vezérégyéniségek sokat tettek a közoktatási szemlélet pszichológiai átforgatásáért. Ezt tarthatjuk hiányosnak, szűknek, rendszerkonformnak stb., de elhallgatni tévedés. Várkonyinak Radnóti Miklóstól kezdve Ortutay Gyuláig (ő az iskolák államosítója, ez azért

talán ide tartozik) számos „szegedi fiatal” diákja volt, s majd a szocialista kor Mérei utáni oktatáspedagógiai és pedagógiai irányítói, Nagy Sándortól Geréb Györgyön át Kelemen Lászlóig az ő műhelyéből indulnak, s ő ajánlja őket vezető pozíciókba (Szokolszky Agnes [szerk.]: *A lélektan nyolcvan éves története a szegedi egyetemen. 1929–2009.* JATE Press, Szeged, 2009.; Pataki Márta et al.: *A lélektan történetének 80 éve a szegedi egyetemen. 1929–2009. Magyar Pszichológiai Szemle*, 64 [2009], 671–676. old.). Kelemen egyszer sem szerepel a könyvben, pedig ő is sajátosan kapcsolódik Kovai kedvenc politikai vonalához, Aczél Györgynek is kedvelte volt, még baranyai párttitkársága idejéből.

Az 1945–70 közötti fő rész öt fejezetből áll, melyek egyike a sztálini kor bemutatása a Szovjetunióban. A virágzó koalíciós idők, a nehéz elnyomatás, a forradalom eseményei és hatása, majd a hrucsovi kor a politikához igazodó korszakolási pontok. Az „álmódosítások kora”, az 1945–48 közötti idő jellemzése igen alapos. Különös erénye, bár a pszichológiától itt is az egészségügy részleteibe vezet, hogy adatolva bemutatja az igazolási eljárásokat és az újonnan létrejövő szakmai társasági, szakszervezeti kereteket. A fővonalbeli pszichológia háttérben maradását az elemzésben kis bakik itt is mutatják, bár ilyen átfogó könyvben veszélyes dolog hiányokról ítélni. Kovai kiválóan ismerteti egy 1947-es elmeegészségügyi konferencia összes dilemmáját, a kórházi helyzettől kezdve a terápiás nihilizmusig vagy a pszichoanalízis helyzetéig. Aztán megemlíti: „Különös módon a közelmúlt társadalmi és egyéni tragédiáiról a háború és népi irtások pszichés következményeiről a konferencián szinte egyáltalán nem esett szó. [...] Talán túl közeli és túlságosan nagy veszteségekkel kellett volna szembenézni, talán a konferencia résztvevői, ahogy az egész társadalom, inkább a felejtés és az újrakezdés terén volt motivált.” (131. old.) Ez kicsit gyors általánosítás. Az egyik legelső pszichológiai könyv a felszabadulás után *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása* címet viselő gyűjtemény (Pantheon, Bp., 1945.) volt. Igaz, a Kovai pontos

elemzésében bemutatottaknak megfelelően 1947-re már fekete báránnyá vált Harkai Schiller Pál szerkesztésében jelent meg. A kollégák megfelelőek lehetnek erről a könyvről, de a történész ne kövesse az ő emlékezetpolitikájukat.

Ez a rész tárgyalja Mérei nagy szerepét, egyszerre a Nékoszhoz kapcsolódó és reformpedagógiai elkötelezettségét, az általa szervezett intézményeket, szakmai sikereit és bukásának árnyékát a „pedológiát” művelő könyvével (*Gyermektanulmány.* Állami Pedagógiai Főiskola, Bp., 1948.) is kiválóan bemutatja. Egyetlen hiányérzetem van, de ez csak a telhetetlenség. Méreinek, mint Huszár Tibor (*A hatalom rejtett dimenziói. A tudományos tanács 1948–49.* Akadémiai, Bp., 1995.) is részletesen elemezte, nagy szerepe volt az MTA átszervezéséhez vezető Tudományos Tanács kádermunkájában. Ugyanakkor, mint Huszár is bemutatja, de értelmezni ő sem tudja, a nyelvész Telegdi Zsigmonddal együtt csak ők ketten nem lettek akadémikusok, miután részt vettek ebben a kádermunkában. Mindkettőre szakmai „bukás” várt, a pedológia és az egykor kedvenc, majd Sztálin nyelvtudományi kirándulása után szitkoszóvá vált nyelvész Nyikolaj Marr követése, a marrizmus miatt, de Huszár adatai szerint törlésük az új akadémikusvárományosok listájáról már korábban megtörtént. Ezzel csak arra utalok, hogy van még feltárandó mikromunka az egykori párt, kormány és értelmiség viszonyában.

Egészében ez a fejezet meggyőzően mutatja be egyik oldalon a mentálhigiénés újraszerveződéseket, a másikon pedig a gyermek iránti érdeklődés összekapcsolását a szerző által közpolitikainak nevezett attitűddel, azzal a hittel, hogy *a pszichés problémák valójában társadalmi problémák, s a nagy átalakítással megoldhatók.* Ez természetesen akkor is naiv utópizmus volt, s mintegy számon kérni a magyar pszichológia további sorsán máig az – mert kimarad belőle a segítő hivatás egész eszméje.

A nehéz ötvenes évek elemzését egy kiterő előzi meg. A könyv mintegy ötven oldalon át jellemzi a szerző általános keretének meg-

felelően – mi csak a nagy testvér és a nemzetközi viszonyok szatellitái vagyunk – a szovjet pszichológia (itt bizony főleg a pszichológia és nem a pszichotudományok) alakulását. Itt sem marad el a lenini idők idealizálása. Egészében a kép kiegyensúlyozott, különösen jól mutatja be a hidegháború kezdeteinek szellemi önállóságát. A recenzió két mozzanatot hiányol csupán. A sztálini autarkia elemzésében magát az orosz nacionalista mozzanatot. A másik mozzanat szakirodalmi. Nehéz megérteni, miért is válik már 1930–36 között diszkreditálttá a pszichológia, még évtizeddel a hidegháborús autarkia előtt. Szerintem azért, mert próbálta ugyan önalakítóan s hajlékonyan tekinteni az embert, de ez túl lassú s körülményes volt az egy nemzedék (vagy egy öt éves terv) alatt megváltoztatjuk a világot álmához képest. Kovai is látja ennek gondját, s válasza is korrekt: „kérdés, miért nem férnek bele a pszicho-tudások a modernizáció sztálini koncepciójába. [...] A sztálinista politikai elit az »új embert« a saját képére formálja a konkrét politikai hatalomátvitel során és szimbolikusan egyaránt. [...] a »régie« értelmiség retrográd ideológiák foglya maradt, nem képes elfogadni, hogy az ember és környezete elszánt politikai akarral korlátlan mértékben alakítható.” (192–193. old.) Ehhez képest a pszichológia egyéni különbségekkel s egyéni múlttal piszmozog. Érdemes lett volna ebbe a gondolatmenetbe beledolgozni azt, ahogyan Robert Bauer (*The New Man in Soviet Psychology.* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1952.) még a sztálini korban elemezte, hogy az ember determináltságát s harcossá válását illetően magán a sztálini világon belül is különböző alszakaszok voltak, melyek más-más pszichológiát preferáltak. A radikális determinista korai korszak a körülményekhez igazodó viselkedéses modelleket, az öt éves tervet önalakító, kezdeményező képe a cselekvésméleteket (vö. Vigotszkij-iskola), míg a háború utáni korszak az aktivitás harcossabb, elvszerűbb, párt által irányított képét helyezte előtérbe.

A fordulat éve s a pszichológia háttérbe szorításának programja kifejezetten jól kifejtett. Különösen izgal-

mas, ahogy Kovai bemutatja, hogy a magyar eszmei és politikai keretben valójában az iskolai társadalmi egyenlőtlenségek kérdése vált a pszichológia megítélésének alapkérdésévé. „Ti azt ígértétek, majd szépen kivizsgáljátok, ki a tehetséges, s így jön majd létre a munkásság nagyobb iskolázása. Ez nem vált be”, mondja a türelmetlen politikus, akkor tehát legyen a gyors módszer, a származás szerinti kategorizálás. A közoktatási radikalizmus, Mérei egyik énje, mondhatnánk a főszereplőre vetítve, teszi feleslegessé a pszichológiát, Mérei másik énjét. Kovai nem minden él nélkül azt is bemutatja, hogy Révai maga is látta, a kategóriák eltérése mellett itt igenis fenyeget – az ellenség szájába adva persze –, hogy „ismét megkezdődik a származáskutatás” (213. old.), de ezt a kommunistáknak igenis vállalniuk kell.

Igen tanulságos, ahogy Kovai bemutatja, hogyan válik sajátosan hazai szitokszóvá a *pszichologizmus*, amelyet még az érintettek, például Mérei is használni kezdenek önkritikájukban. Ez kivételesen nem kritika, hanem tartalmi felvetés. Nagy sorsú kifejezésről van szó, mely drámaian befolyásolta a XX. század első évtizedeinek európai szellemi fejlődését (Martin Kusch: *Psychologism: A case study in the sociology of philosophical knowledge*. Routledge, London, 1995.). Az izgalmas kérdés, hogy hogyan válik ez az eredetileg például a logika szerveződését és a filozófusok egzisztenciális helyzetét érintő kérdés egy nemzedékkel később ugyanúgy a pszichológia mint hivatás ellenzőinek a jelszavává, mint Németországban a század elején. Felvetésem az, hogy Lukács és Révai nemzedéke ezt a századelőről örökölt becsmérő „pszichologizmus” szóhasználatot tette Sztálin-konformmá.

Igen izgalmas, egyszerre a személyes drámák és beszámoló, valamint a fagyott hangulat, a mára komikusnak tűnő önkritika bemutatását adja a fordulat éve, a Mérei-féle Neveléstudományi Intézet és a pszichoanalízis felszámolása, Tariska István, Mérei és mások különös szerepével. A Gyermeklélektani Intézet „túlélésének” bemutatása is igen kifinomult, elsősorban Molnár Imre egykori igaz-

gató beszámolója alapján. Ismét csak az egyetemet, ezt a mostohagyermeket hiányolom, a Kardos Lajos által az ELTE bölcsészkarán vezetett tanácsk túléléséről a nagy megszüntetés setét világában semmit nem tud meg az olvasó.

A rövid ötvenes évek bemutatása ismét a pszichiátriára, illetve a klinikai szakmákra összpontosít. A Sántha-ügy összefoglalása jól mutatja be, hogy a debreceni neurológus meghurcoltatása során világosan képviselte, hogy itt igazából politikai ügyről van szó, míg a pártvonalnak behódolók látszólag szakmai kérdésként kezelik a szégyenletes ügyet. Politikailag az ügy két mozzanatot mutat be jelképesen. Az MTA alárendelődését a politikának. Hiszen ne feledjük, a formai vád egy egyetemi elődason elhangzott sztahanovizmuskritika. Hogy is kerül ez az Akadémia elé? A másik szimbolikus politikai mozzanat pedig az egykori nem kommunista baloldal – Sántha ennek kiemelkedő képviselője – lojalitásának megkérdőjelezése. Nincsenek többé társutasok.

Az 1956-os forradalom – az itt tárgyalt szakmákat érintő – előzményeinek (Petőfi-köri s egyéb pedagógusviták), majd a következményeknek, például a Mérei-pernek a bemutatása korrekt. Az igazán szubsztanciális részek a „Hruscsov utol akarja érni a Nyugatot” címszó alatt jelennek meg. A pszichológusok kis fedést kapnak, összhangban a könyv egészével: a hatvanas évekre elfeledik társadalmi és politikai vátesz voltukat. Nem szólnak bele a politikába, de cserébe elvárják, hogy a politika se szóljon bele a szakmájukba. Kovai értelmezésében természetesen maga a depolitizálási törekvés is „a pszichológia újfajta átpolitizálását tette lehetővé” (318. old.). Vagyis, mint annak idején mind pártunk és kormányunk, mind az újbalsók hirdették volt, „elvtársak, vegyük észre, azzal is politikát csináltok, hogy nem politizáltok”. Mi, szegény belga pszichológusok akkor nyilván hamis tudatban éltünk az autonómia kísértésében.

Kovai helyesen mutat rá arra, hogy a sztálini korban külön megbélyegzett területek politikailag még a hatvanas években is „gyanúsak” számítottak. Listája azonban elnagyolt, ez igaz a

tesztekre és a pszichoanalízisre, de egyáltalán nem érvényes az általa szintén ide sorolt munkalélektanra s csak részben a szociálpszichológiára. Az ide sorolt fejlődéslelektan pedig éppen a hruscsovi megújulás kedvenc terepe, a Vigotszkij-iskola reneszánszával egyáltalán nem gyanús. Ennek emblematis könyvét (A. N. Leontyev: *A pszichikum fejlődésének problémái*. Kosuth, Bp., 1964.) a párt kiadója adja ki. Kovainak ugyanakkor részben igaz van, de ezt jó lett volna alátámasztania. A Piaget-típusú fejlődéslelektan a – ma már nyugodtan mondhatjuk – sztálinista utóvédharcok témája. Magáról a fejlődés meghatározói-ról természetesen nagy szakmai viták vannak mindenütt, az önfejlődés és a nevelési beavatkozás tábora között. A sztálinista utóvédharc itt arra utal, hogy vannak, akik itt egyszerűen annyi érvvel szólnak meg, hogy Piaget a jellegzetes individualista genfi polgár gyermek elemzője, s a gyerekekbe a polgári világ építi be a mágikus világléte. Ennek jellegzetes képviselője a Zeneművészeti Főiskolán oktató házaspár, Vincze László és Vincze Flóra (*A gyermeki világléte problémája a gyermeklélektanban*. Tankönyvkiadó, Bp., 2. kiadás, 1961.) Piaget-t szapuló könyve. Miként Vincze László (*Vizsgálati módszerek a lélektanban. A teszt*. Tankönyvkiadó, Bp., 1967.) kirohánása a tesztek ellen is, utóbbi a Mérei diszkreditálásából megismert Lázár György (!) szerkesztésében. Ezek a tartalmukban triviális s joggal feledett opuszok kétségkívül alátámasztanák Kovai érvelését, de sajnos még csak nem is említik őket. Bizonyos értelemben pedig saját korukban elég közvetlen politika volt bennük, amit az egyetemi párthű, de mégiscsak megújulás és felzárkózás elvű fejlődéspszichológusok óvatossággal, de komolyan vettek, a tanulóifjúság meg csak mosolygott rajtuk.

A megújulás évtizedének jellemzésében – 1960-as évek – is a Lipótmezőre helyeződik a hangsúly. Az egyetemi képzés és az MTA-intézet átalakulása marginális. Pedig ennek is megvan a maga belső története s kapcsolata a politikával. Ami az egyetemet illeti, miközben Kovai részletesen bemutatja a gyermekgyógyász Gegesi Kis Pál szerepét az újjászere-

vezésben, nem elemzi, hogyan kapcsolódott össze az 1963-tól induló három szakirányú képzés alakulásában az orvosegyetem és az ELTE. Talán ebben kevés a politika? Nem hinném. Az MTA-intézet profilátalakulása is kimarad, Bartha Lajos pedig egyszer említődik, mint Mérei rehabilitációjának akadályozója. Pedig ha van korlátozott autonómia kérdés s politika és pszichológia közötti interakció, az ő tündöklése és bukása igen csak központi kérdés lenne benne. Az elmeegészséghez persze nincsen köze.

A Lipótról szóló rész két mozzanatot kiválóan bemutat. Az egyik Mérei és a „Labor”, azaz Mérei központi műhelyének országos szerepe. Igen alapos, forrásait gondosan kezelő, kiváló bemutatása ez a rész a pszichodiagnosztika és a pszichoterápia kezdeteinek. Kovai a pszichológusszerepeket, ezen belül a lipóti pszichológusnői szerepet igen érzékenyen, szerető iróniával mutatja be. A „lipóti pszichológusnő” érzékeny, autonóm, magas szociabilitású, ugyanakkor alkalmazkodó, realitásvezérelt személy, mondják az érintettek. (418. old.) Retorikailag érdekes, hogy Kovai könyvének főhőse, Mérei itt pozitív hőssé válik, s a depolitizálás is átértelmeződik. Ami általában elmarasztalás tárgya Kovai számára, az autonómia és a depolitizálás, a szakmaiság, mindez Lipóton ellenzéki tartalmat jelent és politikai ethoszt. A Lipóton minden más és jobb.

A másik mozzanat Kun Miklós osztályvezető főorvos királycsináló szerepe s nagy mozgalmi múltra visszavezethető különleges interakciói Aczél Györggyel. Kun szerepét a könyv oldalak tucatján át mutatja be. Egy baki van, amit azért emelek ki, mert a politika valódi, közvetlen beavatkozását mutatja, amit Kovai erre a korszakra sokszor a „források hiányára” hivatkozva bizony elhanyagol. „Az újjászervezett egyetem pszichológusképzésben ő – mármint Kun Miklós – lett a klinikai és személyiségpszichológiai tárgyak oktatója” (354. old.). Nos, ez elnagyolt kép. A klinikum „felnőtt részére” igaz, bár ott is fontos, hogy Gegesi Kiss Pál, P. Liebermann Lucy és Popper Péter (vagyis a Bókai utcai Gyermekklinika) a gyermekklinikum oktatói. Fon-

tosabb azonban a személyiséglélektan. Ennek Kardos Lajos meghívásával előadója Marton L. Magda az MTA Pszichológiai Intézetéből, gyakorlatvezetője pedig Kulcsár Zsuzsanna az ELTE-n. Pici részlet? Sajnos nem. 1965-ben Marton Magda tanítja még a tárgyat, míg az egyik felsőbb évfolyamról áthallgató lelkes fiatal párttag egyetemista panaszt nem tesz a kurzus túlzottan freudista beállítódása miatt. Pártvizsgálat lesz, a nem párttag Kardost figyelmeztetik a problémára, Marton Magda valahogyan eltanácsolódik. 1966-ban már Kun Miklós osztályos pszichológusa, Szegedi Márton tartja a személyiséglélektan előadásokat, aki teljesen száraz, Lewin-, Hull-, Eysenck-központú, a személyiséglélektan a behaviorizmus és az alaklélektan keretébe helyező órákat tartott, Freud mellett Marxot is gondosan kerülve. Mindez így leírva szájhagyomány, de a politika és a szakma kapcsolatának mikroelemként feltárandó lett volna.

Ez a kis mozzanat a könyv egy átfogó gondját érinti. Valójában kevés benne a politika, csak a régi részeknél van. A Kádár-korszakban fel sem merül a mikro- és a makropolitika viszonya. A politika szinte leegyszerűsödik Aczél és Kun viszonyára. Nincsen jelen a marxista alternatívát felvető s később majd számon kérő Garai László, aki kétségtelenül a hetvenes években válik központi szereplővé, de már ekkor is sok cikkben és ezeket szintetizáló monográfiában vázolja az emberi mozgatórendszer marxista elméletét a pszichológia számára (*Személyiségdinamika és társadalmi lét*. Akadémiai, Bp., 1969.). De kimarad a mikrotörténet is. Hol vannak a kis gonosz párttitkárok, bizalmik és hasonlók, együtt a kis helyi rendőrökkel? A kor autonómiát kereső résztvevői számára ez volt a két fő politikai terep. Kovai a Kádár-korra azt a kérdést is szemérmesen elhallgatja, ki párttag és ki nem. A forradalom e tekintetben igazi vízvázaló volt. A korábbi baloldaliak, Kardos, valamit a kísérleti pszichológusok szinte mint csoport nem lesznek tagjai az MSZMP-nek. Pataki Ferenc, miközben baloldali, szintén nem lesz párttag, ahogy természetesen a szociálpszichológiai s

a pszichoterápiás szemlélet extenzív alakítója, Buda Béla sem. Mindennek megvolt a maga relevanciája a Kovai által oly illuzórikusnak tartott autonómiakeresésben. Nem valami utólagos B-listázás értelmében tartom fontosnak a párttagságot, hanem azért, mert figyelembevételre jobban feltárja politika és pszichológia mikro- és makrodinamikáját. Joggal felvethető, hogy ezek a mikrotörténetek csak a résztvevők számára ismerősek. Ez igaz, de éppen egy ilyen monográfia – a szerző által is alkalmazott – lehetősége az oral history. A könyvben felhasznál interjúk mind klinikai szakmák képviselőivel készültek.

A mikrodinamika egyébként a rövid ötvenes évekre is hiányos. Teljesen hiányzik a könyvből az ELTE Lenin Intézete, melynek a pszichológiában s pszichológia és politika viszonyában igen számottevő diákja volt Garai László mellett Popper Péter is.

A hatvanas évekhez érve Kovai igen részletesen mutatja be a csoportterápia keletkezését, érdekesen érzékeltetve, hogyan vált át a lelkes nékoszos csoportszemlélet Méreinel a polgári szalonéletet felélesztő, önalakító csoportvilággá az új korban, együtt a szociometria (*Közösségek rejtett hálózata*. KJK, Bp., 1971.) országos karrierjével. A nevelés és a pszichológia kapcsolatáról szóló fejezet érdekesen mutatja meg, hogyan válnak a társadalmi problémák pszichológiai helyett valóban társadalmivá a magyar közegben, többek között a szociológia megszületése révén. Ugyanakkor a pszichológusok most sem ússzák meg a feddést. Kikerülnek a „a társadalmi egyenlőtlenségek a (gyermek)pszichológiai diskurzusból”, „úgy tűnt el maga a problémafelvetés, mintha sose létezett volna” (442. old.). Érdekes módon ez legalábbis az itt is háttérbe szorult akadémikus pszichológiára nem igaz. Az iskolaügyi származási kategorizáció 1963-as megszűnése után a különböző, nem a pszichológiából származó okokból szemérmesen „hátrányos helyzetnek” nevezett kérdéskör egy iskolai ciklus alatt a pszichológusok számára is vezető téma lett. Kétségtelen, nem kommunista lelkesedéssel küzdöttek a kulturális és szociális újratermelés ellen, hanem ennek pszichológiai közvetítő-

it próbálták megérteni. Megjelenik ez egyetemisták vizsgálatában (Barkóczi Ilona – Oláh Attila – Zétényi Tamás: Az intelligencia, a kreativitás és a szocioökonomiai státusz összefüggéseiről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 30 [1975], 522–532. old.), de ha szabad szerénytelenkednem, második empirikus közleményemet magam is e témából készítettem, első osztályosoknál (Pap Mária – Pléh Csaba: A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, 1972. 2. szám, 52–58. old.). Vagyis a problémafelvetés nem tűnt el a pszichológiából, a cikkek az utcán hevernek...

Egészében az önreflexiót segítő, fontos könyvről van szó. A kitérések – a régmúlt elemzése, a szovjet fejezet – nem használnak az összefogottságnak. Ha szabad bíráló megjegyzéseimre még egyszer visszatérni, Kovai Melinda kifejezetten elhanyagolja az akadémikus pszichológiát, ami sok ideologikus leegyszerűsítést eredményez. Magának a politikának az elemzése néhol beszűkül egy-két magasságos szereplőre. A munkát és a könyv használhatóságát azonban nagyon pozitívan értékelem. Eközben nem tudok egyetérteni a „felzárkózás és nyugatosodás” leki-sínylésével. Gondolom, a szerző sem szeretne egy csak magára támaszkodó, bezárt magyar pszichológiában élni. A „pszichotudományok” keret szellemes, s a Kovai Melinda számára legfontosabb mentálhigiéné és a Lipót elemzésében lehet hasznos. Az elemzett korban szocializálódott pszichológus számára azonban ez nem kifinomult interdiszciplinaritás, hanem a pszichológusi identitás megkérdőjelezése. Rátarti módon ezt már akkor sem fogadtuk el, sem a hivataltól, sem az ideológusoktól.

Adam Bžoch: Pszichoanalízis a periférián

A PSZICHOANALÍZIS TÖRTÉNETE
SZLOVÁKIÁBAN

Fordította Balogh Magdolna. Typotex, Bp., 2016., 264 old., 3600 Ft

Freud egyik kedvenc viccében a lókupec így próbálja eladni egyik lovát a kuncsaftnak: „Ha uraságod felül erre a lóra hajnali négykor, fél hét-kor ott lesz már Pozsonyban.” – „És mit fogok én csinálni hajnali fél hét-kor Pozsonyban?” Ezzel a kis poénnal zárul Adam Bžoch, a neves szlovák irodalomtörténész, germanista könyve, amelynek már első mondata is így hangzik: „A pszichoanalízis Szlovákiában nem létezett.” (13. old.) Ezt a sommás kijelentést a szerző később így finomítja: „Bár a pszichoanalitikus *mozgalom* [saját kiemelés] nem létezett, mégiscsak voltak bizonyos ismeretek az elméletéről és a terápiáról: ezek végső soron hierarchizálható és történeti folyamattá kerekíthető elemek.” (14. old.) Ami a „nem létező történetből” koherens narratívummá alakítható, az Bžoch szerint nem más, mint recepciótörténet. Vagyis: a szlovák pszichoanalízis történetét *kizárólag* recepciótörténetként lehet értelmezni, amelyre az érdeklődés hiánya és a közöny, időszakonként pedig az *aktív negatív recepció*, az elutasítás és az ellenállás volt jellemző. Ennek a közönynek, illetve ellenállásnak a társadalmi, történelmi és kulturális okait keresi könyvében a szerző, rámutatva arra a mélységes szakadékra, amely a szlovák kulturális életet és a szlovák „nemzeti-emancipációs mentalitást” elválasztotta a pszichoanalízistől mint avantgárd, szubverzív, kultúrkritikai irányzattól. A pszichoanalízis „polgári és intellektuális forrásai”, mint Bžoch kifejti, ellentétesek voltak a népnemzeti ideológiával, kozmopolitizmusa összebékíthetetlen volt a nemzeti programokkal, ateizmusa ellenkezett mindenfajta vallásossággal, nem utolsósorban pedig „az antiszemitizmus elemeit is magába

foglalo nemzeti-emancipációs program képviselői számára leküzdhetetlen akadályt jelentett a tudomány képviselőinek zsidó háttere”. (16. old.) Mindez persze, tegyük hozzá, korántsem volt szlovák sajátosság: a pszichoanalízis mint „zsidó tudomány” nemcsak a szlovák, hanem a magyar „néplélek” számára is idegennek mutatkozott, nem is szólva az olyan konstrukciókról, mint a „germán faji lélek”.

Ezek a klasszikus toposzok még inkább felerősödhetnek a „periférián”, a szlovák régióban, amely viszonylag elmaradott volt kulturálisan, és ahol nem voltak olyan kompolita nagyvárosok, mint Bécs, Prága vagy Budapest, és ennél fogva sokkal kisebb volt az a modernista polgári-értelmiségi réteg, amely a huszadik század első évtizedeiben a pszichoanalízis elsődleges befogója lehetett. Ez a periféria azonban, ha tágabb geopolitikai, kulturális és történelmi összefüggésben nézzük, az Osztrák-Magyar Monarchia keleti térfelét jelenti – és éppen ez volt a pszichoanalízis „szülőföldje”, alapító atyáinak és első követőinek többsége is innen, ebből a régióból származott. Sigmund Freud a morvaországi Freibergben (ma Příbor, Cseh Köztársaság), Ferenczi Sándor Miskolcon született, de apai családja Galíciából jött Magyarországra. A mai Szlovákia területén, Nyitrán született 1893-ban Szondi Lipót, és ugyancsak van szlovákiai vonatkozása a Freud utáni pszichoanalízis egyik legnagyobb hatású művelőjének, az 1882-ben Bécsben született Melanie Kleinnek. Édesanyja, Libuša ugyanis szlovák területéről származott, Melanie pedig férjével együtt évekig élt Rózsahegyén, mielőtt Ferenczihez került volna analízisbe Budapesten, onnan Németországba, majd Angliába. Mint Bžoch hangsúlyozza, Szondi és Klein csak perifériakos kapcsolódik Szlovákiához, akárcsak a kevésbé ismert Erdély Zoltán orvos és pszichoanalitikus, aki Poprádon született 1918-ban, Prágában járt egyetemre, majd a hatvanas években Németországba emigrált, és könyveit németül publikálta.

A mai Szlovákia területén lévő Tatra hegységhez több, Bžoch által is említett történet kapcsolódik. Ferenc-

zi 1910 telén (és nem 1911-ben, ahogy Bžoch állítja), néhány napot a Tátrában töltött, és itt vette kezelésbe első arisztokrata páciensét, Vay grófnőt, aki – miután a bobszánkója lesiklás közben felborult – hisztérikus rohamban tört ki. Freud az első világháború alatt kétszer is üdült családtagjaival Csorbatón, illetve Tátralomnicon, 1917 és 1918 nyarán. Ezek a tátrai kirándulások természetesen jól dokumentálhatók Freud és Ferenczi levelezése alapján. Az azonban a legendák körébe tartozik, hogy Breuer és Freud *Tanulmányok a hisztériáról* című esettanulmány-gyűjteményének egyik epizódja, amelynek főszereplője egy Katharina nevű fiatal szolgálólány, a Magas-Tátrában játszódná. Mint Bžoch kimutatja, az elterjedt legenda forrása egy irodalmi fikció, Jozef Puškás szlovák író Freud a Tátrában című elbeszélése. A történet színhelye – mint Freud pontosan megjelöli – valójában nem a Tátra volt, hanem egy fogadó a Hohe Tauernban, Tirolban. Egy másik legenda szerint Freud valamikor a húszas években Zsolnára utazott volna, hogy ott előadást tartson egy zsidó politikai gyűlésen. Az előadás valóban elhangzott, csakhogy – mint Bžochtól megtudjuk – az előadó nem Sigmund Freud volt, hanem testvérbátyja, Alexander.

Amikor Freud – ha nem is Sigmund – Zsolnán járt, akkor az már Csehszlovákia volt. Ennek az államnak egy meglehetősen periférikus városában, Kassán kezdődött a pszichoanalízis szlovákiai, pontosabban csehszlovákiai recepciója a Jaroslav Stuchlík cseh pszichiáter körül kialakult csoportban, amelynek tagjai (Jan Frank, Emanuel Windholz, Arnošt Bálint és mások) főként orvosi, klinikai munkájukban alkalmazták a pszichoanalízist. A kassaiak később fontos szerepet játszottak a Csehszlovák Pszichoanalitikus Egyesület megalapításában is (1936). Kassán ugyanebben az időben a csehszlovák orvosközösség mellett működött egy magyar orvosegyesület is. Ennek egyik tagja, Lóránd Sándor ideg orvos (később pszichoanalitikus New Yorkban), meghívására tartott előadást Ferenczi Sándor *A pszichoanalízis a gyakorló orvos szolgálatában* címmel 1923. február 2-án (szövegét lásd: *Thalassa* 2007, 1. szám, 107–

111. old.) Ezt az eseményt Bžoch nem említi, és nincs szó könyvében Neufeld Béláról sem, aki 1895-ben született Nagyszőlősen, 1922-ben Pozsonyban jogi, három évvel később Prágában orvosi diplomát szerzett. A két világháború között az akkor Csehszlovákiához, ma Ukrajnához tartozó szülővárosában folytatott orvosi praxist. 1939-ben, a csehszlovák állam megszűnésekor Romániába emigrált, majd Magyarországra költözött. 1944-ben Buchenwaldba deportálták. Rendszeres munkatársa volt a magyar nyelvű baloldali sajtónak, így elsősorban a kolozsvári *Korunk*nak, amelyben számos cikke jelent meg a pszichoanalízisről. 1945 után különféle egészségügyi pozíciókban dolgozott Budapesten (Vö. A *Korunk* című folyóirat és a pszichoanalízis. Szemelvények Neufeld Béla írásaiból. *Pszichológia*, 6 [1986], 2. szám, 293–307. old.)

A fenti példák is bizonyítják, mennyire esetleges ilyen esetekben az, hogy kit, mikor és hová sorolunk. Ki is volt tulajdonképpen Melanie Klein? Bécsi zsidó? Szlovák zsidó? Szlovákiai magyar? Híres angol pszichoanalitikus? Vajon miért tartozik Ferenczi 1910-es tátrai epizódja Vay grófnővel a szlovák pszichoanalízis (nem létező) történetéhez, míg 1923-as kassai előadása (okkal) nem része ennek a történetnek? Mint ahogy Neufeld Béla munkása is a magyar recepciótörténethez tartozik. Nem vethetjük persze Bžoch szemére, hogy olykor önkényesen bánik ezekkel a kategóriákkal, hiszen nem tudhatjuk, hogy a térségben ki mikor minek számított, vagy minek vallhatta magát, magyarnak, szlováknak, csehnek, csehszlováknak, vagy éppen „belgának”, nem is szólva azokról az érzékenységekről és félelmekről, amelyek ezekhez az identitáskategóriákhoz fűződhetnek.

Mindez azonban csupán mellékszál és adalék ahhoz az eszmétörténeti rekonstrukcióhoz, amellyel Bžoch a pszichoanalízis szlovákiai (nem)-recepciójának szellemi, elsősorban irodalmi közegét és rejtett csatornáit tárja fel. Irodalmi elemzéseinek fő tárgya a szlovák avantgárd, ezen belül a szürrealista mozgalom, ahová olyan jeles költők és kritikusok tartoztak, mint Laco Novomeský vagy Michal Považan. Ezek a szerzők,

mint minden valamirevaló szürrealista, meglehetősen jól ismerték – és természetesen alkalmazták is – az álomról, a fantáziáról, a tudattalan folyamatokról szóló freudi tanítást, vagy legalábbis annak legfontosabb elemeit. Miként azonban Bžoch kifejti, Szlovákiában nem annyira a szürrealizmus költészetre gyakorolt közvetlen hatása, hanem ennek a kapcsolatnak a tudományos igényű feldolgozása volt jelentős. Itt megint beleütközünk a besorolás nehézségeibe, mivel e tudományos megközelítés fő alakja a magyar nemzetiségű Karol Terebessy (1910–1985) „a szlovák avantgárd félig elfeledett teoretikusa”, a szlovák „szürrealisták társutasa” volt. (112. old.) Karol Terebessyről, azaz Terebessy Károlyról valószínűleg ma még kevesebben tudnak Magyarországon, mint Szlovákiában, noha a harmincas években részt vett a szlovákiai magyar baloldali értelmiségiek *Sarló* mozgalomában, és szerkesztette *Az Ar Ellen* című, rövid életű trockista lapot is. Erről éppen Adam Bžoch magyarul már korábban megjelent cikkéből tudhatunk meg részleteket. (Terebessy Károly és a pszichoanalízis szlovákiai recepciója a negyvenes években. *Thalassa* 2000, 2–3. szám, 193–205. old.) A szlovákiai magyar lexikonból (<http://adatbank.sk/lexikon/terebessy-karoly/>) azt is megtudhatjuk, hogy Terebessyt 1957-ben a magyar forradalom támogatásának vádjával ítélték börtönbüntetésre, és szabadulása után nyugdíjazásáig vilamoskalauzsként dolgozott Pozsonyban. Legfontosabb szlovák nyelvű munkáit a negyvenes években publikálta. *Szlovák Hamlet* című tanulmányát, amely nem más, mint Laco Novomeský egyik verseskötetének pszichoanalitikus értelmezése, mitoszelméleti és nyelvpeszichológiai munkák követték, amelyek a pszichoanalízis, illetve a mélylélektan egyes fogalmaiból indultak ki. Egy másik korabeli szlovák teoretikus, Igor Hrušovský kultúrfilozófus a tudományos gondolkodás fejlődését próbálta ugyancsak mélylélektani fogalmakkal leírni. Hrušovský Mikuláš Bakoš irodalomtudóssal együtt 1937-ben megalapítója volt a Tudományos Szintézis Társaságának, a bölcsészet és a természettudományok interdiszcipliná-

ris kapcsolatát szorgalmazó, erősen strukturalista orientációjú értelmiségi mozgalomnak. Ezeknek a kezdeményezéseknek azonban 1945 után alig volt folytatásuk.

A második világháború utáni évtizedekben Szlovákiában a nem létező pszichoanalízist éppúgy üldözték vagy „burzsoá áltudományként” bélyegezték meg, mint Magyarországon a létezőt. Az „olvadást” Freud *Totem és tabu*-jának 1966-os, Marthe Robert francia marxista filozófus *Pszichoanalitikus forradalom* című könyvének 1968-as szlovák nyelvű kiadása és hozzájuk kapcsolódó viták jelentették. Bžoch részletesen ismerteti ezeket a – többnyire ideologikus – vitákat, kitérve azokra a szerzőkre is, akik a hatvanas évek enyhültebb légkörében, a „prágai tavasz” időszakában Erich Fromm, valamint Adam Schaff, Roger Garaudy és más reform-marxisták nyomán a marxizmus és a freudizmus összeegyeztethetőségét hangsúlyozták (például Robert Kalivoda cseh filozófus és Juraj Špitzer szlovák publicista). A pszichoanalízis iránti érdeklődés fokozódása persze sokkal inkább a cseh, mint a szlovák nyelvterületre volt jellemző. Szlovákia ebből a szemszögből továbbra is „sivatag”, a szellemi provincializmus birodalma maradt. Ugyanakkor voltak oázisok is a sivatagban, „a szabadság kis szigetei”. Ilyen volt az informális „F-kör”, azaz Freud-kör Pozsonyban, amelynek tagjai – szlovák és cseh pszichiáterek, pszichológusok – az elméleti önképzésen kívül a gyakorlatban, a gyógyításban és pszichoterápiás képzésben is alkalmazták a pszichodinamikai módszereket, sőt „Bálint-csoportokat”, a Bálint Mihály, Angliába emigrált magyar pszichoanalitikus nevéhez fűződő esetmegbeszélő csoportokat is szerveztek. Ennek a félig-meddig „underground” állapotnak az 1989-es „bársonyos forradalom” vetett véget – mint ahogy Magyarországon is csak a rendszerváltás után nyerte vissza a pszichoanalízis teljes legitimitását.

Igazi áttörés azonban ezután sem következett be. Bžoch mint filológus rendkívüli alapossággal járja körül a pszichoanalízisnek a szlovák irodalomtudományra gyakorolt újabb hatását is, ezeket a hatásokat nyo-

mokban fel is leli, mégis arra a következtetésre kell jutnia, hogy a hatvanas évektől kezdve a pszichoanalízis szlovákiai irodalomtudományi recepcióját „esetlegesség és véletlenszerűség” jellemzi (194. old.) – ám ebben Szlovákia talán nem sokban különbözik más országoktól. Könyvének végén Bžoch meglehetősen csalódottsággal ír arról, hogy a pszichoanalízis mennyire nem játszott szerepet a szlovák irodalomtudománynak a nyolcvanas évek végétől induló modernizálódásában és nemzetközi felzárkózásában sem, amelyet a Bahtyin-recepció, majd a francia strukturalizmus, elsősorban Michel Foucault hatása fémjelzett. Bár a posztmodern gondolkodás megszabadította a szlovák kultúrát a „diktatórikus, egocentrikus, auktorialis írásmódtól”, a pszichoanalízis ebben a folyamatban semmiféle szerepet nem játszott (253. old.) Végül, mint Bžoch írja, „annak, hogy a pszichoanalízis nem volt jelen abban a paradigmaváltásban, amely a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján zajlott Szlovákiában, [...] nem csak történeti okai vannak, hanem következményei is, amelyek betegségként kísérik végig a szlovák kultúrát. Talán valóban arról van szó, hogy a pszichoanalízis recepciója sokdimenziós társadalmi és lélektani összefüggést alkot, amelyben szerepet játszik a cenzúra, az elfojtás, a tagadás, de éppúgy a szublimáció, az identifikáció, és még néhány más olyan folyamat, amellyel a pszichoanalízis foglalkozott” (254. old). Ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálata lehetne a kiindulópontja egy kelet-európai összehasonlító pszichoanalitikus eszmetörténetnek és történeti pszichológiának, amelyhez Bžoch jelen könyve mellett olyan források állnak rendelkezésünkre, mint Alekszandr Etkind *A lehetetlen Erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban* (Európa, Bp., 1999. Lásd BUKSZ, 2000. ősz.) vagy Harmat Pál *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis című munkája* (Bethlen Gábor Kiadó, Sopron, 1994).

Adam Bžoch könyve 2007-ben jelent meg szlovákul. *A helyzetkép* azóta nyilván sokat változott, bizonyára a szerzőnek is köszönhetően, aki ma a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének igazga-

tója. Az elmúlt években többször járt Magyarországon, és jó kapcsolatokat ápol budapesti kollégákkal. Könyvének talán kicsit elkésett magyar kiadása annyit mindenképpen megérdemelt volna, hogy a fordító vagy a kiadói szerkesztő kikeressi, amennyiben létezik, az idézett vagy hivatkozott Freud-, Fromm-, Bahtyin- és más művek magyar kiadását. Freud fontosabb művei mind megjelentek magyarul, mint ahogy Freud és Ferenczi levelezése is, amelyet a fordító rendre a német nyelvű kiadás alapján idéz. Ha pedig Harmat Pál munkájának magyar kiadását használta volna, tudhatta volna, hogy Szondi Lipót 1925-ös könyvének címe *A fogyatékos értelem*, nem pedig „Gyengeelműség”. A gondosabb szerkesztés mindenképpen jót tett volna az amúgy színvonalas fordításnak.

ERŐS FERENC

Bianka Boros: Selbstständigkeit in der Abhängigkeit

NICOLAI HARTMANN'S FREIHEITSLHRE

Ergon Verlag, Würzburg, 2015. XII + 212 old., €34

Nicolai Hartmann azok közé a filozófusok közé tartozott, akiket inkább a kérdések érdekelték, mint a „végérvényesnek” szánt megoldások. Heidegger filozófiaeszményét követte abban, hogy inkább nehezíteni, semmint megkönnyíteni igyekezett a maga dolgát. „Problémagondolkodó” volt, tudta, hogy a filozófus soha nem próbálhatja meg levenni az elkövetkezendő filozófusgenerációk válláról a „radikális kérdezés terhet”. (Vö. Heidegger: *Fenomenológiai Aristotelés-interpretációk*. Societas Philosophia Classica, Szeged-Bp., 1996/97. 7–9. old.) Azt kereste, ami a létben nyugtalanító, ahhoz próbált szisztematikus, de a kérdéseket soha nem rövidre záró értelmezési keretet kialakítani. Az egyik fő problémának a természeti világban felbukkanó szabadság jelen-

ségét tartotta. Boros Bianka könyve ezt a problémát igyekszik kibontani a maga teljes, nyugtalanító voltában, bemutatva Hartmann heroikusnak nevezhető küzdelmét, hogy megnevezze a szabadság feltételeit egy természeti törvények uralta világban.

Hartmann egész filozófiájának vezérfonalát a szabadság problémái és apóriái alkotják. Alapvetően realista, a pozitív tudományok felé tájékozódó és az eredményeiket elfogadó filozófiája mégis lépten-nyomon feloldhatatlannak tűnő nehézségekbe ütközött. Mint később Ricœur (Paul Ricœur: *Temps et récit I*. Éditions du Seuil, Paris, 1983.), azonban az apóriákban Hartmann sem áthághatatlan akadályokat, a filozofálást meg hiúsító nehézségeket látott, hanem eredeti motiváló erőt, amely a filozófiai radikalizmus újabb dimenzióit nyithatja meg. Ricœur-t megelőlegező módon az igazi kihívás Hartmann számára is az volt, hogy filozófiailag termékennyé tegye az apóriákat, és ezzel a korábbi problémákat lényegileg új megvilágításba helyező filozófiai belátásokhoz jusson el. E tekintetben Hartmann megkülönböztette a *nem valódi* antinómiákat és *viszonylagos* apóriákat a *valódi* antinómiáktól és *abszolút* apóriáktól: az előbbiek csak a megismerés egy korlátozott szintjét és állapotát érintik, így a filozófia és a tudomány előrehaladásával előbb-utóbb eltűnnek. Az utóbbiak viszont az emberi megismerőképeség mint olyan határait jelzik; azt, hogy a létnek vannak olyan régiói és mozzanatai, amelyeket az emberi tudás maradéktalanul még egy végtelenül előrehaladó folyamatban sem kebelezhet be. Végző soron a lét makacs ellenállása és objektivitása tárul fel ezekben az abszolútnak mondott apóriákban, köztük az egyik legfontosabban, az emberi szabadság rejtélyes jelenségében. Az emberi szabadság úgy bukkan fel a létben, mint függetlenség a függőségben. Boros Bianka könyve azt mutatja be, hogy Hartmann-nál hogyan emelkednek ki a természetből az ember előtti és az emberi szabadság különböző formái és szintjei függőség és függetlenség játékában, a függetlenség egyre magasabb fokain.

Hartmann különbséget tett rendszergondolkodás és problémagondol-

kodás között. A rendszergondolkodás szerinte elveszi a problémák életét. Egy lekerekített, jól elrendezett, spekulatíván áttekintett egészben rendezné el a világot, és ennek érdekében elsimítaná az ellentmondásokat, akár erőszakosan is, hogy a világot egyetlen koherens egésznek láttassa, melynek elemei harmonikusan illeszkednek egymáshoz. Ebben az összefüggésben Hartmann „harmonisztikus előítéletről” is beszél (33. old.), mivel a rendszeralkotás bizonyos leegyszerűsítéseket követel, amelyek egy ponton mindig végzetesnek bizonyulnak. A valóság mindig sokkal komplexebb annál, semhogy rendszerbe lehessen foglalni. A problémagondolkodás ezzel szemben nem az illeszkedésekre, hanem éppen ellenkezőleg: a feszültségekre, a nem-illeszkedésekre, az ellentmondásokra kíváncsi. Antinómiákat, apóriákat keres, de nem azért, hogy feloldja, hanem azért, hogy minél jobban kiélezze őket, és ily módon mozdítsa elő a filozófiai gondolkodás menetét. Az igazi antinómiák és apóriák alkotják a gondolkodás motorját, mert a valóságot a maga rendszerbe foglalhatatlan önállóságában mutatják meg.

A problémagondolkodás Hartmann számára különösen alkalmas munkamódszer, hogy kidolgozza a lét egy nyitott, tehát az újdonságokat mindig integrálni képes, mindig átalakulásra és megújulásra kész ontológiáját. A valóság olyan átfogó elméletének alapjait szerette volna lefektetni, mely az anyagit és a lelkit, a realist és az idealist egyaránt felöleli. Ehhez a fenomenológiai módszer nagy segítséget nyújtott, megkönnyítve, hogy Hartmann a létnek fenoménekben bejelentkező aspektusát leírja, és egyre pontosabban artikulált fogalmi apparátussal ragadja meg. A fenomenológiával szemben azonban fenntartással is él, mivel az csupán a megjelenő léttel foglalkozik, de nem a magában való léttel. Márpedig – írja – vagy egyaránt megismerjük a számunkra való és a magában való létet, vagy egyiket sem. Hartmann szerint a fenomenológia túlságosan is szubjektív, nem vet kellően számot a lét makacs objektivitásával. Ezért van szükség egy általános *kategóriatan* kidolgozására, amely a lét legkülönbözőbb, sajátosan aszjektív

mozzanatait is szóhoz juttathatja. Kétféle kategóriával dolgozik: az általános kategóriákkal, melyek a lét valamennyi szintjét jellemzik és szabályozzák, valamint a specifikus kategóriákkal, amelyek csak egy-egy sajátos létréteget, illetve annak törvényszerűségeit írják le.

Hartmann világnézetileg semleges munkafilozófiát szeretett volna kimunkálni, mely nem kötelezi el magát valamelyik világnézetileg elkötelezett, a létezőt többé-kevésbé adekvátan leíró ismeretkategorriákat átlépő rendszerfilozófia mellett (reduktív materializmus, spekulatív idealizmus), de mégis filozófiailag kielégítő módon tud számot vetni a szabadság problémájával, tehát a szabadság metafizikájaként léphet föl. Úgy akarta felmutatni a valóság egyes mozzanatait a maguk sajátságosságában, hogy közben soha ne csúszson át a lehetségesen adoton túllépő spekulációba, a spekulatív idealizmus talajára; hogy mindig ismerje el a tudományosan rögzített tényeket, és igazodjon a tények által körülrajzolt mozgástérhez. Ennek megfelelően Hartmann-nál lényegében egy folyamatfilozófia rajzolódik ki, ahol a valóság egyes komplexitási szintjein újabb és újabb törvényszerűségek, minőségek és entitások jelennek meg. Ez pedig, mint Boros Bianka rámutat, az *emergentizmus* egyik formája. Hartmann filozófiájának talán legismertebb momentumja, a *rétogontológia* is egy fejlődési folyamat filozófiai leírásának keretei közé illeszkedik: az anyag fejlődése és egyre komplexebb formáinak létrejövése során új típusú tulajdonságokra tesz szert, új minőségek, sőt új entitások (lélek, szellem) jelennek meg, amelyeket új, az anyag alsóbb fokain még ismeretlen, ezen alsóbb fokokra vissza nem vezethető törvények írnak le.

Hartmann szerint az egyes létszintek az alattuk lévőben alapozódnak meg, attól függenek, de viszonylagos önállósággal is rendelkeznek hozzá képest. Az egyes létrétegek kategóriális nívói *irracionalisak* az alsóbb szintekhez képest: megjelenésüket, hogy hogyan emelkednek ki az alsóbbakból, nem tudjuk megmagyarázni, a kérdés szerinte már megismerőképeségünk határain túla

mutat. Ez az ontológiai pesszimizmus – véleményem szerint – Hartmann filozófiájának gyenge pontja. Belső filozófiai motivációi érthetőek: Hartmann az egyes létrétegek önállóságát hangsúlyozza, hogy elkerüljük a redukcionizmust. Ám ez a pesszimizmus megalapozatlan. Nagyon is elképzelhető egy olyan folyamatfilozófia, amely anélkül is kielégítően meg tudja magyarázni, hogyan bomlanak ki a felsőbb szintek az alsóbbakból, hogy ezzel a felsőbb szintek önállóságát és sajátosságát felszámolná.

Hartmann felfogásában a felsőbb létszint viszonylag önálló az alsóbbhoz képest. Négy alapvető létszintet határoz meg: szervetlen, szerves, lelki és szellemi. Ezek a szintek a maguk sajátos törvényszerűségeivel hatást gyakorolnak egymásra. A szabadság sokféle determinizmus összjátékából születik meg. Az indeterminizmus, mondja Hartmann, érthetlenné tenné a szabadságot; a feladat épp az, hogy a természettörvények által uralt világban magyarázzuk meg. Szerintem soha nincs totális determinizmus, az egyes rétegek sajátos autonómiája és összjátéka mindig kirajzol bizonyos játékeret a szabadság számára. Boros Bianka könyvének különös érdeme, hogy nem ragad le Hartmann gondolatainak elemzésénél és ismertetésénél, hanem állításait szembeesíti a korabeli és Hartmann utáni tudományos kutatás eredményeivel, vala-

mint a vonatkozó filozófiai vitákkal. Így hosszan foglalkozik a kvantummechanika problémájával, valamint a biológia és az agykutatás különböző, a filozófiai problémákat érintő fejleményeivel.

Hartmann szerteágazó elméleti erőfeszítéseinek végső soron gyakorlati intenciója van: egy etika megalapozása. A természeti világ fejlődési folyamatai egy független, autonóm lény, az ember megszületésében teljesednek ki, akinek önállósága kettős: önálló egyfelől a természeti törvényekkel, másfelől egy ideális értékrendszerrel szemben. Ez utóbbi sem kényszerítheti teljesen az emberi akaratot – állítja Kanttal szemben Hartmann –, legfeljebb motivációs alapot jelenthet a számára. Hartmann ellenzi Kant formalizmusát, és vele szemben Scheler materiális értéketikai koncepciójára támaszkodik. Az értékek egyfajta objektivitással rendelkeznek, az embernek mint személynek azonban hatalmában áll, hogy újabb és újabb értékeket tételezzon, melyek azonban szintén egyfajta objektivitással és ideális létezéssel rendelkeznek. Az értékek története a szellemi világ történetére vonatkoztatott.

Az ember eredendően interszubjektív lény. Személy, ám mindig csak egy sokaságban, az emberi társadalomban. A személyek sokasága szellemi közösséget alkot, s a közösség élete és teljesítménye *objektív szellem-*

ként jelenik meg; a közösség története az objektív szellem története. Ebben a közösségben, ebben a szellemi alakulatban bontakozik ki az egyes ember sajátosan személyes szabadsága mint mindenki mással szembeni (noha mégis az interszubjektív háttérből és környezetből táplálkozó) önállóság, mint az összes többi ember intézményesült értéktételezéseitől való függetlenség. A személynek mindenkor hatalmában áll, hogy a természeti kényszerektől, törvényszerűségektől függetlenül döntsön, ahogy az is, hogy a közösségi cselekvések, normák különböző formáitól is függetleníse magát, és ezekkel szemben fenntartásokat, kérdéseket fogalmazzon meg. Hartmann szerint a személy ezen szabad léte az egyik legfőbb érték: a közösség nem szabhatja meg, hogy ki milyen értékekben és nézetekben higgyen mint életének vezérlő elveiben.

Boros Bianka könyve világos és gondolatébresztő monográfia Nicolai Hartmann alapgondolatairól. Beemeli az elemzésbe a recepciótörténet egyes fejleményeit, a korabeli kontextust, a tárgyalt problémákat (szabadság, ontológiai rétegek, emergencia) tovább is gondolja az újabb tudományos eredmények, későbbi filozófiai kutatások fényében. Ezzel járul hozzá a szabadságról mint olyanról, a folyamatként felfogott valóságról folytatott filozófiai vitákhoz.

MAROSÁN BENCE

Tisztelt Olvasónk!

*2017-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

1

százalékával

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43
